

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ODSJEK ZA POVIJEST

Nataša Radiković

**POVIJESNI SADRŽAJI U UDŽBENICIMA ZA PREDMETE
OSNOVE MARKSIZMA I TEORIJA I PRAKSA
SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA:
TEME, INTERPRETACIJE, ZNAČENJA**
Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Snježana Koren

Komentor: dr. sc. Branimir Janković

Zagreb, 2015. godine

Sadržaj

UVOD.....	1
1. NOVA OBRAZOVNA POLITIKA: UVOĐENJE „USMJERENOG OBRAZOVANJA“ ..4	
1.1. Političke okolnosti u kojima je došlo do reforme školstva.....	4
1.2. Uvođenje „usmjerenog obrazovanja“	11
1.3. Ciljevi i program predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma	17
1.4. Uvođenje novih predmeta kao korektivna mjera.....	21
2. MARXOVO I ENGELSOVO SHVAĆANJE POVIJESTI.....	24
3. HISTORIOGRAFIJA POD UTJECAJEM MARKSIZMA.....	30
3.1. Razvoj i predstavnici historiografije pod utjecajem marksizma.....	31
3.2. Marksizam i hrvatska historiografija druge polovice 20. stoljeća.....	36
4. POVIJESNI SADRŽAJI U UDŽBENICIMA ZA PREDMETE OSNOVE MARKSIZMA I TEORIJA I PRAKSA SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA.....	40
4.1. O autorima udžbenika.....	40
4.2. Prikaz i analiza povijesnih sadržaja u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma.....	42
4.2.1. Robovlasničko društvo.....	42
4.2.2. Pojava i širenje kršćanstva.....	44
4.2.3. Svijet srednjeg vijeka.....	46
4.2.4. Engleska revolucija 1688. godine.....	48
4.2.5. Prosvjetiteljstvo.....	49
4.2.6. Razvitak sredstava za proizvodnju i industrijske revolucije.....	51
4.2.7. Francuska revolucija.....	52
4.2.8. Povijest radničkog pokreta.....	52
4.2.9. Pariška komuna.....	54
4.2.10. Oktobarska revolucija.....	54
4.2.11. Staljinizam i uloga Josifa Visarionoviča Staljina.....	55
4.2.12. Narodnooslobodilačka borba	57
4.2.13. Socijalizam u Jugoslaviji 1945.-1950. godine.....	60
4.2.14. Sukob s Informbiroom.....	62
4.2.15. Razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji.....	63
5. USPOREDBA PRIKAZIVANJA POVIJESNIH SADRŽAJA U UDŽBENICIMA ZA PREDMETE OSNOVE MARKSIZMA I TEORIJA I PRAKSA SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA S PRIKAZIMA U UDŽBENICIMA POVIJESTI.....	65
ZAKLJUČAK.....	70
BIBLIOGRAFIJA.....	73

SAŽETAK

Rad analizira povijesne sadržaje koji se nalaze u različitim izdanjima udžbenika „Osnove marksizma“, „Teorija i praksa samoupravnog socijalizma“ i „Marksizam i socijalističko samoupravljanje“. Analiza je usmjerena na važnost koja se pridaje povijesnim sadržajima, njihova značenja i koliko je marksistička misao imala utjecaja na interpretaciju sadržaja. Prvo poglavlje prikazuje tijek uvođenja reforme srednjoškolskog obrazovanja, njezine ciljeve i ciljeve novih predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma i povijesne okolnosti u kojima je reforma provedena, odnosno uzroke njezina provođenja. Drugo poglavlje govori o Marxovom i Engelsovom poimanju povijesti. Treće poglavlje tumači kako je marksistički okvir utjecao na razvoj historiografije, razlike u njezinu razvoju na Istoku i Zapadu, te osvrt na marksistički utjecaj u hrvatskoj historiografiji u drugoj polovici 20. stoljeća. Zatim slijedi poglavlje koje sadrži analizu povijesnih sadržaja u udžbenicima. Posljednje poglavlje donosi usporedbu interpretacije povijesnih tema sa udžbenicima povijesti.

Ključne riječi: marksizam, socijalističko samoupravljanje, usmjereno obrazovanje, politika povijesti

ABSTRACT

The paper analyzes the historical contents that are located in different editions of the textbooks "Fundamentals of Marxism", "Theory and practice of self-management socialism" and "Marxism and the socialist self-management". The analysis focuses on the importance attached to the historical content, their meanings and how Marxist thought had an impact on the interpretation of the content. The first chapter shows the progress of the reform of secondary education, its aims and objectives of the new subjects Fundamentals of Marxism and Theory and practice of self-management socialism and the historical circumstances in which the reform was implemented and the causes of its implementation. The second chapter speaks of Marx's and Engels's conception of history. The third chapter explains how Marxism influenced the development of historiography, the differences of its development in the East and the West, and the review of the impact of Marxism in Croatian historiography in the second half of the 20th century. Then follows a section which contains an analysis of historical contents in textbooks. The last chapter is a comparison of an interpretation of historical topics with the historical topics in history textbooks.

Keywords: Marxism, socialist self-management, directed education, politics of history

UVOD

U školskoj godini 1974./1975. u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, pod vodstvom tadašnjeg republičkog sekretara za prosvjetu i kulturu¹ Stipe Šuvara, provedena je reforma srednjeg školstva kojom je uvedeno *usmjereno obrazovanje*: ukinute su gimnazije, a njihovo mjesto zauzima jedinstveni tip srednjih škola. U okviru navedenih promjena uvedena su i dva nova školska predmeta - Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma - unutar kojih su povijesni sadržaji imali značajno mjesto. Jedan od primarnih ciljeva ovih predmeta, ali i cjelokupne reforme, bilo je upoznavanje sa marksističkim pogledom na svijet. Učenici su potom trebali usvojiti i prihvatiti marksizam kao okvir unutar kojeg će usmjeravati vlastitu djelatnost i egzistenciju. Bila je potrebna snažna argumentacija kako bi se dokazalo da je socijalistički poredak zapravo povijesna nužnost, rezultat logičnog slijeda i razvoja društveno-ekonomskih formacija. Stoga je glavno istraživačko pitanje ovog rada detektirati povijesne sadržaje u udžbenicima predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma te ustanoviti važnost i značenje koje im je pridavano kao i u kojoj je mjeri marksistička misao utjecala na njihov izbor i način tumačenja.

Rad se sastoji od pet poglavlja. Tema prvog poglavlja je provođenje reforme školstva. Prvenstveno je važno prikazati koji su ciljevi trebali biti ostvareni njezinim provođenjem, a potom način na koji se trebala realizirati nastava Osnova marksizma i Teorije i prakse samoupravnog socijalizma. Kako bi se shvatila potreba za reformom, poglavlje završava objašnjenjem političkih i kulturnih događaja koji, uz ostale posljedice, rezultiraju njezinom provedbom. U drugom se poglavlju objašnjava Marxovo i Engelsovo poimanje povijesti, izvor marksističke historiografije. Treće poglavlje prikazuje razvoj marksističke historiografije, temeljnih postavaka i tema istraživanja. Zatim slijedi njezin kronološki razvoj s glavnim predstavnicima, te prikazom razvoja sovjetske historiografije kako bi se pokazala razlika između marksističkog tumačenja povijesti i njezino tumačenje unutar vulgarnog ili dogmatskog marksizma pod Staljinovim utjecajem. Završni dio odnosi se na prikaz stanja u hrvatskoj historiografiji u razdoblju 1945.-1990. godine. Četvrto poglavlje sadrži analizu povijesnih sadržaja u različitim izdanjima udžbenika za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma. Prikaz je tematski, a uspoređuju se različita izdanja udžbenika prema određenim kriterijima: ekonomska i klasna analiza prošlosti, naglašavanje revolucionarnih razdoblja, pozivanje na autoritete Marxa i Engelsa, osuda djelovanja

¹ Puni naziv tijela je Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu Socijalističke Republike Hrvatske.

kontrarevolucionarnih elemenata u prošlosti, itd. Posljednje poglavlje bavi se usporedbom prikaza analiziranih tema s njihovim prikazom u udžbenicima povijesti.

Malobrojnost opsežnih radova koji se bave pitanjem razvoja hrvatske historiografije i prisutnosti marksizma, te njezine ideologizacije u drugoj polovici 20. stoljeća ukazuje na nedovoljnu istraženost ove teme, iz čega proizlazi i potreba za njezinom obradom. Ovaj rad spada u *politiku povijesti*, koja je također nova istraživačka disciplina, a bavi se analizom različitih interpretacija povijesti, koje se koriste u političke svrhe sa funkcijom legitimacije.² Legitimacija institucionalnog svijeta je nužna jer je institucionalan svijet, kao dio društvenog poretka, proizvod ljudskog djelovanja. Iako se taj svijet doživljava kao dio objektivne zbilje, on je podložan promjeni i eliminaciji, što ovisi o ljudskom djelovanju.³ Problem legitimacije je posebno naglašen prilikom prenošenja objašnjenja i opravdavanja elemenata institucionalnog poretka novim generacijama, kako bi se spriječila pojava devijacija u definiranju zbilje.⁴ Društvenu zbilju definiraju one snage koje imaju moć u društvu tako što odlučuju kakav će biti oblik procesa socijalizacije, dakle one drže moć proizvodjenja zbilje.⁵ Kada dolazi do povezivanja određene definicije zbilje sa konkretnim interesom moći, onda ta definicija zbilja postaje ideologijom.⁶ Prema tumačenju Žarka Puhovskog, marksističkim obrazovanjem se pristupa ideologiji kao mišljenju čija je bit izazivanje određenog djelovanja. Time se konstruira zbilja u socijalističkom kontekstu gdje nisu dane autohtone pretpostavke, već se interpretiraju ideologijski kao pretpostavke djelovanja kojima je svrha u promicanju ideologijskog konstrukta, odnosno same zbilje. Materijal socijalizma nije zbilja, već ideologijski, tj. prema djelovanju usmjerena ideja. Prema tome, socijalistički poredak započinje i ovisi o konstrukciji vlastite, odnosno ideologijske, tj. krivotvorene zbilje. Socijalistička konstrukcija zbilje moguća je dakle samo ideologijskim posredovanjem, a posredovanje ujedno predstavlja jamca te zbiljnosti.⁷ U tome je velika uloga Partije, koja se načelno može odrediti posredovanje koje je emancipirano od elemenata koje bi trebalo posredovati. Navedeni elementi su pučanstvo i teorijski uvid u bit epohe, iz čega Partija prosljeđuje svijest o tome što je dobro za ljude. Svijest se potom nameće izvanjski, tj. politički i iznutra, tj. različitim oblicima ideologijskog posredovanja, ljudima kao ono što će ih

² Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Zagreb: Srednja Europa, 2012), 10. (Dalje: Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*)

³ Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, prev. Srđan Dvornik (Zagreb: Naprijed, 1992), 73-81. (Dalje: Berger, Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje*)

⁴ Ibid., 116.

⁵ Ibid., 143.

⁶ Ibid., 147.

⁷ Žarko Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje* (Zagreb: RS SOH; Školska knjiga, 1990) 32-33. (Dalje: Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*)

transcendirati.⁸ Partija je stavljena u ulogu samosvjesnog subjekta povijesnog toka i nositelja revolucionarnog procesa, nošena mišlju kako je povijesnim tokom moguće upravljati. Ona poprima ulogu apsolutnog, proleterskog uma, te je kao organizacija jedina podobna za ostvarivanje povijesnih zakonitosti.⁹ Stanovništvo je svedeno na objekte političkog života, čija jedina uloga je reducirana na sudjelovanje u legitimacijskim ritualima.¹⁰

Razdoblje koje se ovdje analizira dio je bliske prošlosti, a proučavanje različitih područja te prošlosti doprinosi stvaranju potpunijeg fonda znanja. Zaključak će proširiti spoznaje dosadašnjeg korpusa znanja o historiografiji socijalističkog razdoblja, ali i opseg dosadašnjih spoznaja o povijesti nastave povijesti, čiji dio sadržaja poučavanja preuzimaju u vlastitu domenu navedeni predmeti.

U istraživanju će se koristiti kvalitativne metode proučavanja izvora, odnosno analiza i kritičko čitanje relevantne literature. Izvori su nastavni planovi i programi te udžbenici za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma objavljeni u razdoblju od 1974. godine do 1989. godine. Izvori su pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i u Hrvatskom školskom muzeju. Relevantnu literaturu predstavljaju djela Snježane Koren „Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)“ i Magdalene Najbar-Agičić „U skladu s marksizmom ili činjenicama“, kao jedini opsežni radovi koji prikazuju sličnu problematiku, ali i druga djela važna u istraživanju marksističke historiografije i povijesti historiografije općenito, a to su radovi Mirjane Gross i Branimira Jankovića. U prikazu shvaćanja povijesti u okviru historijskog materijalizma važna su izvorna djela Karla Marxa i Friedricha Engelsa, ali i njihovo tumačenje sa stajališta filozofije povijesti u djelu Predraga Vranickog. U obradi teme provođenja školske reforme za usmjereno obrazovanje, koristit će djela Stipe Šuvara i zbornik skupine autora o marksističkom obrazovanju, urednika Vladimira Podrebarca, te druga djela.

⁸ Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, 14.

⁹ Ibid., 23.

¹⁰ Ibid., 41.

1. NOVA OBRAZOVNA POLITIKA: UVOĐENJE „USMJERENOG OBRAZOVANJA“

1.1. Političke okolnosti u kojima je došlo do reforme školstva

Godine 1974. započela je sveobuhvatna reforma školskog sistema, s fokusom na srednje obrazovanje. U okviru provođenja reforme, u srednje škole uvedeni su novi predmeti – Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma. Ti su predmeti uvedeni kao rezultat političke situacije i događaja u godinama koje su prethodile provođenju reforme (liberalizacija i demokratizacija politike i društva koje su kao posljedicu imale otvorenije izražavanje nezadovoljstva i postavljanje pitanja o tabu temama, te su rezultirale studentskim demonstracijama, međunacionalnim napetostima, itd.). Priprema novih generacija za život u socijalističkom samoupravljanju isticala se kao jedan od primarnih ciljeva marksističkog obrazovanja.

Koncept samoupravljanja počeo se razvijati nakon sukoba s Informbiroom 1948. godine jer je predstavljao način da se Jugoslavija odmakne od sovjetskog sistema upravljanja privredom i pronade vlastiti put društvenog razvitka. Ideja samoupravljanja bila je dio većeg ideološkog pomaka. Promjena je bila naznačena prvim i opreznim spomenom uvođenja decentralizacije i liberalizacije na Trećem plenumu KPJ u prosincu 1949. godine.¹¹ Narodna skupština FNRJ prvi je službeni korak prema ostvarenju samoupravne ideje napravila donošenjem *Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* 27. lipnja 1950. godine. Zakon je postao poznatiji kao *Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima*. Njime se državno vlasništvo trebalo transformirati u društveno vlasništvo koje bi bilo pod neposrednom upravom samih proizvođača. Zakon je predstavljao prvi formalni korak u realizaciji samoupravne ideje. Sabor NR Hrvatske prihvatio je spomenuti zakon mjesec dana kasnije.¹²

Savezna je skupština 1953. godine donijela *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti*. Zakonom je bio reguliran prijenos upravljanja privrednim poduzećima na radne kolektive. Također, njime je napravljen korak u pravcu decentralizacije uprave u području privrede. U privredi je osnažena uloga republičkih organa,

¹¹ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*. (Zagreb: Europapress holding; Novi Liber), 467. (Dalje: Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*.)

¹² Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 321-323. (Dalje: Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*)

a njihovim posredstvom je jačala uloga narodnih odbora.¹³ Provedba navedenog zakona je trebala pokrenuti proces odumiranja partije tako što je dio njezinih ovlasti predan u ruke radnim kolektivima.¹⁴ U listopadu iste godine izašao je niz članaka Milovana Đilasa u biltenu SKJ *Borba*. Đilas je nastavio analizirati opasnost koju je predstavljala birokracija. Prema njegovom mišljenju, opasnost je bilo moguće riješiti samo uočavanjem presudne činjenice: ne postoji društvena skupina ili stranka koja bi se mogla proglasiti nosiocem objektivnih društvenih interesa. Navedena tvrdnja predstavljala je kritiku rukovodeće uloge partije, a time što je potjecala od strane drugog najmoćnijeg čovjeka u državnoj hijerarhiji uzdrmla je temelje režima.¹⁵ Đilas je u siječnju 1954. godine isključen iz CK-a i smijenjen sa funkcija koje je obnašao u SKJ pod optužbom revizionizma. Prema Goldsteinu, takav potez Tita je bio tipičan jer je nakon perioda umjerene liberalizacije uvodio razdoblje „stezanja“. Potreba za takvim potezima proizlazila je pokušaja održavanja ravnoteže između različitih ideoloških struja koje su se javljale u vodstvu i smirivanja međurepubličkih napetosti.¹⁶

Na VII. kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) u Ljubljani 1958. godine prihvaćen je novi program SKJ, nazvan i *Poveljom samoupravljanja*. Program je imao veliki značaj za budući društveni razvoj jer je najavio liberalizaciju jugoslavenskog društva.¹⁷ Savez komunista Jugoslavije trebao je postati nosilac demokratizacije u područjima gospodarstva, te socijalne i kulturne politike. Razvoj samoupravljanja postavljen je kao prioritet u nadolazećim godinama. Program je završavao odredbom koja je zahtijevala razvoj samokritičkog stava od članova SKJ, te općenito kritičkog mišljenja prema svemu stvorenom. To je bio potez usmjeren protiv dogmatičnosti. Goldstein naziva godine koje dolaze nakon VII. kongresa SKJ razdobljem „novog poleta liberalizacije“.¹⁸ Jačanje lokalne autonomije uzrokovalo je češće izbijanje interesnih sukoba između razvijenijeg sjevera i manje razvijenog juga. Slovenija i Hrvatska su bile optužene za razvoj kolonijalnih težnji jer su uvozile sirovine iz nerazvijenih područja po niskim cijenama, a prodavale im industrijske proizvode koje nisu mogle prodati na vanjskom tržištu. Sukobi su ubrzo prekoračili isključivo gospodarsku dimenziju.¹⁹

U pedesetim godinama došlo je do privrednog rasta zbog velikih ulaganja u industriju (25-30 % bruto narodnog proizvoda), jeftine radne snage, spretne diplomacije sa Zapadom i

¹³ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 475.

¹⁴ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992. Nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Založba Lipa, 1995), 213. (Dalje: Pirjevec, *Jugoslavija*)

¹⁵ Ibid., 215-216.

¹⁶ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 486-487.

¹⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 394-395.

¹⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 490-491.

¹⁹ Pirjevec, *Jugoslavija*, 241-242.

Istokom i djelomičnog ukidanja državnog nadzora nad tvrtkama. Drugi petogodišnji plan je završen u četiri godine. Veliki broj ljudi, prvenstveno seljaka, odlučio je potražiti posao u industriji, zbog čega su lokalne vlasti podupirale gradnju tvornica. Vlasti su na taj način pokušavale stvoriti nova radna mjesta, dok se gospodarska opravdanost tog poteza stavljala u drugi plan. Gospodarski rast se održao u 1960. godini, koja je postala presudna jer je postalo jasno da instrumenti koji su se upotrebljavali u prvim etapama razvoja više neće biti dostatni nadolazećih godina u gospodarstvu. Bilo je potrebno napraviti daljnji odmak od krutih metoda planiranja prema tržišnom gospodarstvu. U rješavanju nastale dileme oblikovale su se dvije grupacije: liberalna grupa koja je inzistirala na daljnjem razvoju samoupravljanja, demokratizacije i decentralizacije. Republikama je trebalo osigurati veću samostalnost. S druge strane je bila konzervativna grupa koja je smatrala da se samoupravljanje dovoljno razvilo, te da su nastali problemi samo posljedica slabe centralne vlasti. Konzervativci su bili protiv poštivanja zahtjeva tržišnog gospodarstva jer su to smatrali putem u kapitalizam.²⁰

Novi ustav kojim je država promijenila ime u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju donesen je 7. travnja 1963. godine. Novo je ime trebalo ukazivati na visoki stupanj razvoja koji je ostvarila Jugoslavija.²¹ Samoupravljanje je postalo osnova sustava upravljanja privredom, a naglasak je stavljen na proizvođače i građane koji su trebali vršiti osnovne funkcije društvene zajednice. Time je oslabljena konzervativna struja, čiji je predvodnik bio Aleksandar Ranković.²² Slijedili su daljnji uspjesi liberalne struje: na VI. plenumu CK SKJ je bilo zaključeno da je potrebno smanjiti državni nadzor nad gospodarstvom, donijeta je rezolucija u kojoj je bila navedena potreba za radikalnom reformom i više slobode za tvrtke pri raspodjeli dohotka, a na VIII. kongresu SKJ se liberalna grupa jače zauzimala za uvođenje elemenata tržišnog gospodarstva i u tome su dobili Titovu potporu. Provedena je gospodarska reforma u kojoj su ukinuti svi savezni investicijski fondovi, osim fonda za nerazvijene. Uveden je zakon o bankovnim sistemu i kreditnom poslovanju. Takvi potezi ukazali su na otvorenost kapitalističkom svijetu koja je dodatno potvrđena odlukom o dobivanju putovnica za sve one koji ih zatraže. Politika otvorenih granica pogodovala je razvoju turizma i povećala je dotok strane valute.²³

Najveće nezadovoljstvo reformama iskazano je u Srbiji i Crnoj Gori, a njegov glasnik je postao Ranković, koji je tvrdio da se reformama pogoduje samo razvijenim republikama,

²⁰ Pirjevec, *Jugoslavija*, 242-244.

²¹ Ibid., 251.

²² Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 497.

²³ Pirjevec, *Jugoslavija*, 252-255.

prvenstveno Hrvatskoj i Sloveniji. Na IV. sjednici CK SKJ 1966. godine Ranković je bio optužen zbog štíćenja ilegalne djelatnosti skupine djelatnika državne sigurnosti koja je pokušavala sabotirati razvoj samoupravne socijalistične demokracije. Rankovićev je pad pratila čistka Udbe i SKJ i time je bila osigurana daljnja demokratizacija društva.²⁴

Pitanje odnosa među republikama i problemi sa nacionalnim pitanjem koji su se do tada prikrivali geslom „bratstva i jedinstva“ su prvi puta postali predmetom javne rasprave.²⁵ Unutar partijskih tijela je ta rasprava otvorena već krajem pedesetih godina prilikom formiranja liberalne i konzervativne struje u partijskom vodstvu.²⁶

Rasprava o navedenim problemima bila je kodirana u obliku jezičnog pitanja. Prvi puta je u Sloveniji bilo iskazano nezadovoljstvo zbog objavljivanja javnih proglašenja na srpskohrvatskom jeziku, iako je ustavom bila zajamčena ravnopravnost svim jugoslavenskim jezicima. Objava *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 17. ožujka 1967. godine u Zagrebu je potaknula jaču reakciju, uključujući i srpski odgovor u obliku polemičkog manifesta. Neki od potpisnika *Deklaracije* kažnjeni su isključenjem iz SK-a, dok su drugi bili privremeno potisnuti iz javnog života. Navedeni potezi su primirili previranja na kratko vrijeme.²⁷ Također, zahtjevi *Deklaracije* su potaknuli stvaranje pažljivijeg odnosa prema jezicima u saveznim tijelima. Savezno izvršno vijeće je odlučilo da se od 1968. godine sve savezne uredbe objavljuju na jezicima svih naroda.²⁸

Šezdesetih godina Bošnjaci su doživjeli gospodarski i kulturni preporod, pa im je vodstvo odlučilo priznati status jednog od konstitutivnih naroda federacije. Ipak, kako bi se spriječilo da Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini postanu manjina, morali su se izjašnjavati po vjerskoj pripadnosti kao Muslimani koja je izjednačena sa nacionalnom kategorijom. Taj je potez oslabio srpsku vodeću ulogu u državi.²⁹ Dodatan poticaj kompliciranoj situaciji u državi su predstavljali studentski prosvjedi 1968. godine. Prosvjedi su nastali zbog nekoliko razloga. Životni standard studenata je postajao sve lošiji nakon provođenja privredne reforme 1965. godine jer su troškovi studiranja sve više rasli, a državna financijska pomoć se smanjivala.³⁰ Drugi razlog nezadovoljstva su bila ograničena prava studentskih predstavnika u odlučivanju u vijećima i savjetima sveučilišta i fakulteta koja su regulirana *Zakonom o visokom školstvu* iz

²⁴ Pirjevec, *Jugoslavija*, 256-259.

²⁵ Ibid., 283.

²⁶ Ibid., 243.

²⁷ Ibid., 283-285.

²⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 533.

²⁹ Pirjevec, *Jugoslavija*, 285-286.

³⁰ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o., 2012), 93. (Dalje: Klasić, *Jugoslavija*)

1960. godine.³¹ Jedna od negativnih posljedica privredne reforme bio je porast broja nezaposlenih, pa je mogućnost pronalaženja posla nakon studija postao jedan od glavnih razloga nezadovoljstva studentske populacije.³² Demonstracije u Jugoslaviji su, kao i ostalim zemljama Istočne Europe, bile usmjerene prema određenim deformacijama socijalizma.³³ Dodatna motivacija studentskim demonstracijama bile su protestne aktivnosti u svijetu tijekom 1968. godine, a preduvjete su predstavljale ekonomska kriza i njome proizašlo nezadovoljstvo kod građana. Ono se tada počelo otvoreno iskazivati jer je nadzor nad kritikama režima popustio nakon Rankovićeve pada.³⁴

Važan utjecaj na studente su izvršili praksisovci, tj. intelektualci i sveučilišni profesori koji su bili okupljeni oko časopisa *Praxis*. Časopis je izlazio u razdoblju 1964.-1974. godine. Kritika praksisovaca je bila usmjerena na nesklad između proglašene teorije i realizirane prakse, te inzistiranje na provođenju privredne reforme koju nije pratila potrebna društvena reforma. Preduvjet političke liberalizacije je, prema praksisovcima, trebala biti reforma Partije.³⁵ Redakcijski savjet časopisa su od 1966. i 1967. godine činili brojni poznati intelektualci s Istoka i Zapada, a sam časopis je stekao svjetski ugled u stručnim krugovima. Ugled časopisa je doprinio stvaranju pozitivne slike o Jugoslaviji na Zapadu što je predstavljalo važnu činjenicu s obzirom na važnost financijske potpore zapadnih demokracija Jugoslaviji. Zbog toga se politički rukovodioci u deset godina izlaženja časopisa nisu obračunali s kritičarima na konkretnijoj razini (primjerice zatvorskom kaznom), već su se zadržavali na verbalnim protunapadima.³⁶ Važno je napomenuti da je izlaženje časopisa bilo i odobreno i financirano od strane SR Hrvatske. Takav odnos vlasti prema kritici bio je rezultat vrijednosti koje su proglašavane uvođenjem samoupravnog socijalizma, iako je prvenstvena namjera vlasti bila toleriranje kritike koja je trebala biti pod kontrolom.³⁷ Časopis je u široj javnosti imao minimalan utjecaj jer su mediji, koji su bili dovoljno kontrolirani, stvarali negativnu sliku o filozofiji i stavovima praksisovaca. Ipak, značajan utjecaj izvršen je na studentsku populaciju.³⁸

Tito je, kako bi smirio studentske demonstracije, intervenirao tako što je javnim nastupom obećao da će se on osobno pobrinuti za ostvarenje studentskih zahtjeva. Nakon

³¹ Klasić, *Jugoslavija*, 94.

³² Ibid., 95.

³³ Ibid., 99.

³⁴ Ibid., 29.

³⁵ Ibid., 58-59.

³⁶ Ibid., 67.

³⁷ Ibid., 55.

³⁸ Ibid., 71.

završetka krize u Čehoslovačkoj i doktrine o ograničenom suverenitetu, Tito je bio uvjeren da je potrebno očuvati unutarnju stabilnost države, pa i po cijenu uspostavljanje vojne diktature, kako bi spriječila sovjetska intervencija pod izgovorom „bratske pomoći“ u krizi. No, ubrzo je opet nastupila prijetnja krize, prilikom nemira na Kosovu jer se zahtijevalo da se Kosovo proglasi republikom. Konzervativna grupa u SK Srbije odmah je iskoristila nastalu situaciju kako bi ukazala na neuspjeh politike demokratizacije koja je rezultirala nasiljem. Liberalna struja, koja se našla pod vodstvom novog predsjednika Marka Nikezića, ipak nije odustala od zacrtane političke linije: iako Kosovo nije bilo proglašeno republikom, Albancima je bilo dozvoljeno upotrebljavati nacionalne simbole, osnovano je dvojezično sveučilište u Prištini i u sljedećem petoljetnom planu pokrajina je trebala dobiti veliki dio sredstava namijenjenih nerazvijenima.³⁹

Godine 1967. na čelo hrvatske republičke vlade došla je Savka Dabčević-Kučar, a iduće godine na VI. kongresu izabrani su novi članovi Izvršnog komiteta CK SKH, koji su zastupali ideje modernizacije. Šezdesete godine su općenito bile obilježene tendencijom zamjenjivanja jugoslavizma i internacionalizma vlastitim nacionalizmom.⁴⁰ Miloš Žanko je napisao pet članaka u kojima je napao rukovodstvo SK Hrvatske da podupire hrvatski nacionalizam. Navedene tvrdnje su odbačene na Desetoj sjednici CK SKH, a Žanko je opozvan sa političkih funkcija. No, tada je oblikovana vizija samostalnog razvoja Hrvatske u Jugoslaviji, koju su vodstva drugih republika i savezno vodstvo promatrali s nepovjerenjem. Ipak, takva vizija se djelomično ostvarila izradom amandmana na savezni ustav, izglasanih 1971. godine, prema kojim su republike dobile veće nadležnosti.⁴¹

Deseta sjednica CK SKH je izazvala proces politizacije stanovništva. Nakon navedene sjednice šira javnost je počela izražavati interes za politička pitanja. Nezadovoljstvo, koje se do tada izražavalo kritikom ekonomskog stanja, nakon sjednice je počelo uključivati i nacionalnu komponentu. Vodstvo SKH je izjavama na sjednici pokazalo usklađenost, što je doprinijelo porastu ugleda među hrvatskim stanovništvom.⁴² Dobili su potporu kulturnih i znanstvenih institucija, kao što je Matica hrvatska, te Sveučilišta i medija.⁴³ Nacionalni pokret u Hrvatskoj je tijekom 1970. godine jačao.⁴⁴ U svibnju 1971. godine Savka Dabčević – Kučar održala je govor na glavnom trgu u Zagrebu povodom 30. obljetnice ustanka u

³⁹ Pirjevec, *Jugoslavija*, 287-288.

⁴⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 514-515.

⁴¹ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 543-544.

⁴² Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku* (Zagreb: Srednja Europa, 2006), 81. (Dalje: Klasić, *Hrvatsko proljeće*).

⁴³ Ibid., 93.

⁴⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 544-545.

Hrvatskoj. Tom prilikom je pozvala građane na toleranciju i razumijevanje među narodima SFRJ.⁴⁵

Unutar hrvatskog vodstva je postajao sve izraženiji rascjep, koji je inače bio prisutan od sredine šezdesetih godina. Članovi hrvatskog rukovodstva se nisu slagali oko problema javnog iznošenja nezadovoljstva zbog ekonomskog i političkog položaja SRH u jugoslavenskoj federaciji. Prve kritike Josipa Broza Tita bile su poticaj za početak sučeljavanja unutar SKH. Grupa pod vodstvom Vladimira Bakarića je počela kritizirati svaki događaj koji se mogao okarakterizirati nacionalističkom djelatnošću, ali važno je napomenuti da su ti napadi bili istovremeni sa Titovim istovjetnim reakcijama.⁴⁶

Prve političke smjene dogodile su se 1971. godine. Hrvatsko vodstvo je isključilo iz SKH Šimu Đodana i Marka Veselicu i zabranilo izlaženje nekoliko časopisa. Navedeni članovi su bili optuženi zbog poticanja otpuštanja u poduzećima prema nacionalnim kriterijima, tj. procesa koji se nazivao prebrojavanje.⁴⁷ Navedeni proces se koristio kao glavni argument za dokazivanje teze o bujanju nacionalizma u SR Hrvatskoj.⁴⁸ U proljeće 1971. u Hrvatskoj su se kristalizirala dva politička centra - Sveučilište i Matica hrvatska - i najavili su štrajk za ostvarenje sljedećih zahtjeva: promjenu deviznog i vanjskotrgovinskog sustava, smjenu protivnika reformnih kretanja, reforme u vojsci.⁴⁹

Do raspleta političke krize u Hrvatskoj došlo je na 21. sjednici Predsjedništva SKJ u Karadorđevu, nakon čega je uslijedila smjena političkog vodstva Hrvatske.⁵⁰ Tito je u listopadu 1972. godine sazvao širi forum na kojem je započela rasprava uz sudjelovanje 73 funkcionara iz Srbije i obiju pokrajina i trajala je četiri dana. Partijsko vodstvo primilo je Titovu kritiku i zatim podnijelo ostavke, a zatim je uslijedilo „čišćenje“ u Srbiji prilikom kojeg je smijenjeno 60000 ljudi. U Sloveniji je smijenjena skupina „tehnokrata“ na čelu s predsjednikom slovenske vlade Stanetom Kavčičem. U Makedoniji je također došlo do „čišćenja“ nakon pojave nacionalističkih stremljenja kojima se navodilo kako Jugoslavija nije jedina alternativa za Makedoniju i da ona može biti nezavisna u balkanskoj federaciji. U Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i na Kosovu nije bilo smjenjivanja rukovodilaca u vodstvima Saveza komunista zbog pojave nacionalne politike, iako je došlo do manjih sukoba.

⁴⁵ Pirjevec, *Jugoslavija*, 301-302.

⁴⁶ Klasić, *Hrvatsko proljeće*, 137-138.

⁴⁷ Ibid., 154-155.

⁴⁸ Ibid., 142.

⁴⁹ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 546-547.

⁵⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 645-648.

Udarima na Hrvatsku, Srbiju, Sloveniju i Makedoniju završilo je razdoblje demokratizacije koje je trajalo dvadeset godina, a politički život je ušao u fazu umrtvljenosti.⁵¹ Počelo je provođenje represije koja je trajala 1972., 1973. i 1974. godine, a provodila se smjenama desetina tisuća ljudi s rukovodećih mjesta, zbog odluke o čišćenju „nacionalista“ i „liberala“, kao i običnih građana koji se ističu u njihovoj podršci. Koristila su se policijska, sudska, moralna, ideološka i druga sredstva.⁵² Stoga je simptomatično da je 1972. godine došlo do odluke o provođenju reforme obrazovnog sustava, koja se pripremala još u 1960-ima, s uvođenjem dodatnih predmeta za marksističko obrazovanje. Poticaj za takvim potezom jasno je proizašao iz nedavnih kriza, potaknutih nacionalističkim težnjama, gdje su jedan od glavnih izvora i centara predstavljali studenti, odnosno generacija koja je odgojena i obrazovana pod kupolom marksizma, a ipak je očito usvojila sasvim druge ciljeve koji nisu vodili u ostvarenje komunizma.

1.2. Uvođenje „usmjerenog obrazovanja“

Reforma školskog sistema započela je 1974. godine, nakon donošenja novog Ustava i pošto su održani X. kongres SKJ i VII. kongres SKH. Najradikalnije promjene su ostvarene na području srednjoškolskog obrazovanja.⁵³ Reformom se pokušavalo izjednačiti obrazovnu razinu koju su inače pružale gimnazije sa razinom ostalih srednjih škola koje su učenike pripremale za određena zanimanja.⁵⁴ Reforma je trebala ojačati odnos između rada i obrazovanja, tako da se politika obrazovanja nastojala voditi prema potrebama privrede.⁵⁵ Mijenjala se postojeća mreža škola. Do X. kongresa SKJ postojale su tri vrste srednjih škola: gimnazije, srednje stručne škole i škole za radnička zanimanja. Takav je sistem razgrađen, a stvoren je jedinstveni tip srednje škole. Prve dvije godine obrazovanja u svim srednjim školama su predstavljale pripremnu fazu koja je imala isti općeobrazovni sadržaj. Treća i četvrta godina su obrazovale učenike za određena zanimanja. Obrazovanje za svako zanimanje se trebalo sastojati od tri elementa koja su trebala biti zastupljena u jednakoj mjeri: opće obrazovanje, teorijska i praktična nastava u školi je trebala pružiti šire stručno obrazovanje, a uže stručno obrazovanje je trebala pružiti praksa u OOUR-ima ili Osnovnim

⁵¹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 656-665.

⁵² Ibid., 673.

⁵³ Slobodanka Munivrana Hrženjak, „Politički faktor i usmjereno obrazovanje (na primjeru SR Hrvatske)“ (magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 1991), 41. (Dalje: Munivrana Hrženjak, „Politički faktor“)

⁵⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 567.

⁵⁵ Munivrana Hrženjak, „Politički faktor“, 61.

organizacijama udruženog rada.⁵⁶ Zajedničke sadržaje iz općeg obrazovanja za prve dvije godine je donosio Prosvjetni savjet Hrvatske. Obrazovne programe usmjerenog obrazovanja za treću i četvrtu godinu su predlagali programski savjeti, a donosile su ih skupštine udruženja samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova) odgoja i obrazovanja.⁵⁷ Reformu je provodio tadašnji republički sekretar za prosvjetu i kulturu Stipe Šuvar.⁵⁸

Rezolucije Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ, odredbe i načela Ustava te sadržaj *Zakona o udruženom radu* pripremili su idejno-političku osnovu preobražaja odgoja i obrazovanja u skladu s potrebama socijalizma.⁵⁹ Srednjim školama su *Osnovama nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj* propisani minimalni sadržaji i najmanji broj nastavnih sati. *Osnove nastavnog plana i programa* su objavljene 1973. godine u *Prosvjetnom vjesniku*. One su obuhvaćale nastavne predmete iz opće-kulturnog (hrvatski ili srpski jezik i književnost, strani jezik, umjetnost), društveno-ekonomskog (povijest, osnove marksizma, teorija i praksa samoupravnog socijalizma, geografija), prirodosnanstvenog i matematičkog područja (biologija, kemija, fizika, matematika, osnove tehničkog obrazovanja), zdravstveni i tjelesni odgoj, te obrana i zaštita. Odgojno-obrazovne ustanove u SR Hrvatskoj su bile dužne započeti s uvođenjem promjena u školskoj godini 1974./1975.⁶⁰ *Osnove* su trebale pridonijeti smanjenju razlika između srednjih škola, a sadržajem i metodologijom omogućiti učenicima daljnje školovanje, bez obzira na vrstu završene srednje škole. Utjecaj na sadržaj *Osnova* su izvršili stavovi koji su formirani u *Rezoluciji Savezne skupštine o razvoju odgoja i obrazovanja na samoupravnim osnovama*⁶¹ i *Rezoluciji III konferencije SKJ o omladini*.⁶² Opći ciljevi odgoja i obrazovanja u srednjim školama obuhvaćali su sljedeće: osposobljavanje mladih za rad kako bi pridonijeli stalnom razvijanju proizvodnih snaga, te kako bi na taj način sudjelovali u materijalnom i kulturnom napretku društva, razvijanje pozitivnog odnosa prema radu kao izvoru vrijednosti i mjerilu vlastitog ekonomskog i društvenog položaja, upoznavanje s pravima i dužnostima svakog građanina socijalističkog društva, priprema učenika za neposredno odlučivanje, te time i

⁵⁶ Munivrana Hrženjak, „Politički faktor“, 71-73.

⁵⁷ Ibid., 77.

⁵⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 763.

⁵⁹ Stipe Šuvar, *Vizija i stvarnost u socijalističkom preobražaju obrazovanja* (Osijek: Pedagoški fakultet u Osijeku, 1982), 51. (Dalje: Šuvar, *Vizija i stvarnost*)

⁶⁰ „Osnove nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj“, *Prosvjetni vjesnik. Službeni organ Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske* 26 (1973), br. 7: 153-154. (Dalje: „Osnove nastavnog plana i programa“)

⁶¹ „Rezolucija Savezne skupštine o razvoju odgoja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi“, *Pedagoški rad* 25 (1970), br. 7-8: 325 – 341.

⁶² „Osnove nastavnog plana i programa“, 154-159.

razvijanje samoupravnih društvenih odnosa, odgajanje u duhu pripadnosti svome narodu, u duhu ravnopravnosti, te bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, vjernosti socijalističkoj domovini i spremnosti za obranu njezine nezavisnosti.⁶³ U ostvarivanju navedenih ciljeva veliku su ulogu imali novi nastavni predmeti Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma, iako se podrazumijevalo da će se navedeni ciljevi ostvarivati i kroz rad u drugim predmetima. Njihov sadržaj trebao se također poučavati u skladu s idejnom osnovom sistema odgoja i obrazovanja, odnosno marksizmom, a to se u velikoj mjeri odnosilo na nastavu povijesti (naglašavanje povijesne nužnosti revolucije, uočavanje zakonitosti društvenog razvoja). Nastava povijesti trebala je pridonositi razvijanju i jačanju bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije tako što će učenike upoznavati sa kulturom naroda, tijekom zajedničke borbe za oslobođenje zemlje i izgradnju pravednijeg društva. U učenika je trebalo razvijati ljubav prema svemu što je u povijesti napredno i čovječno kroz shvaćanje društvenog razvitka i usmjerenosti na društvene snage koje su bile nosioci progresa. Osim podizanja razine opće kulture, povijest je trebala učenicima objasniti suvremena zbivanja i neizbježnost socijalizma. Osim nastave povijesti, važno je napomenuti kako su svi predmeti koji su smatrani dijelom *Osnova nastavnog plana i programa za srednje škole* također morali poučavati marksističkom pogledu na svijet. Primjer su programi prirodnih znanosti: u nastavi biologije veliku je važnost imala teorija evolucije, ekologija i utjecaj čovjeka na prirodu, u kojoj mjeri civilizacija ugrožava opstanak čovjeka, a u nastavi fizike očekivalo se razvijanje znanstvenog načina mišljenja kod učenika i dijalektičko-materijalističkog pogleda na svijet, itd. Krajnji cilj odgoja i obrazovanja je trebala biti cjelovito formirana osoba koja je prihvatila marksistički način mišljenja i koja prema tome gradi svoj odnos prema svijetu, kao i poimanje istoga. Dakle, nije se težilo tome da učenici nauče činjenice kako bi se poznao marksizam kao apstraktni misaoni sustav, već da taj misaoni sustav prihvate kao vlastiti sistem mišljenja. Smatralo se da veliki utjecaj na formiranje ličnosti učenika čini zbilja koja ih okružuje i zato je bilo potrebno vezati teoriju i praksu, odnosno učenike poučavati o društvu i društvenim odnosima, ali ujedno i graditi takve odnose u samoj školi, pa onda i izvan nje. Učenje i praktično djelovanje su, prema planu i programu, trebali biti povezani.⁶⁴

Postavljanje ciljeva u *Osnovama nastavnog plana i programa* vodilo se Marxovom koncepcijom čovjeka prema kojoj ljudska egzistencija ovisi o mogućnosti razvoja totaliteta osobnosti. Postulate djelovanja i mišljenja, kriterije koje nameće marksizam – kao što su

⁶³ „Osnove nastavnog plana i programa“, 154.

⁶⁴ Ibid., 155-158.

revolucionarnost, kreativnost, kritičnost temeljena na marksističkom pogledu na svijet – moći će poštovati samo svestrano razvijena i obrazovana ličnost. U izradi ciljeva polazilo se od načela cjeloživotnog obrazovanja. Stoga usvajanje ograničene i zadane količine znanja nije bio dovoljan rezultat, već se u programu izražavala želja da se kod učenika razvije kreativnost, kako bi bili sposobni za pokretanje stvaralačkih promjena u svijetu ili za život u svijetu promjena: brze promjene u tehnologiji proizvodnje, često mijenjanje radnog mjesta i samoupravljanje.⁶⁵

Zakon o udruženom radu poslužio je kao jedan od izvora za idejno-političku osnovu reforme: odgojno-obrazovnu djelatnost trebalo je usmjeriti odgoju i obrazovanju za rad i pomoću rada. Mlade generacije trebale su što ranije uključiti se u svijet rada i postati aktivni sudionici društvenog života, a istovremeno im je trebalo omogućiti daljnje obrazovanje uz rad. Rezolucije Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ navode, kao jedan od glavnih zadataka usmjerenog obrazovanja, čvršće povezivanje školskih nastavnih planova i programa s potrebama udruženog rada: samoupravno organiziranje odgoja i obrazovanja, promjene u sadržajima i oblicima odgojno-obrazovnog procesa koji bi zadovoljavali društvene i osobne interese učenika te otvorio nove mogućnosti u svijetu rada.⁶⁶ Stipe Šuvar, idejni rukovoditelj provođenja reforme, našao se pod pritiskom brojnih kritika zbog ukidanja gimnazija. On je tvrdio kako se reformom ne ukidaju gimnazije, već se teži preobrazbi svih srednjih škola tako da kvaliteta i kvantiteta općeg obrazovanja i opće kulture postane jednaka gimnazijskoj razini, dok gimnazija mora biti ukinuta samo u jednoj dimenziji: kao elitna škola koja je izdvajala učenike koji će automatski odlaziti na studij, bez obzira na potrebe koje je nametala tadašnja privredna situacija. Zbog toga gimnazija nije bila dovoljno vezana uz zahtjeve proizvodnje, već je pripremala učenike isključivo za nastavak obrazovanja.⁶⁷ Tendencija za ukidanjem gimnazija nije bila proizvod 70-ih godina, već je nastala nakon završetka Drugog svjetskog rata. Stalni argument za ukidanje gimnazija je bila potreba za ukidanjem „buržoaskog dualizma“ naslijeđenog iz prethodnih razdoblja. Dakle, u ranijim godinama se ukazivalo da škola u klasnom društvu služi interesima buržoazije, a u novom socijalističkom društvu je morala služiti interesima većine stanovništva.⁶⁸ Prema Šuvarovoj zamisli, ukidanjem podjele na škole za elitu i za manualne radnike trebalo je dovesti do prevladavanja klasnih i socijalnih

⁶⁵ „Osnove nastavnog plana i programa“, 157.

⁶⁶ Šuvar, *Vizija i stvarnost*, 51-56.

⁶⁷ Ibid., 120.

⁶⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 69.

razlika u školstvu te sve učenike pripremiti za primjenu stečenog znanja u praksi, te ujedno pružiti mogućnost za daljnje obrazovanje svakom učeniku.

[...] Osnovni stav na kojemu bazira potreba za donošenjem osnova i njihovih sadržaja duboko je povezan s promjenama u razvitku proizvodnih snaga, s promjenama u tradicionalnoj podjeli i organizaciji rada, s novim društveno-ekonomskim odnosima i dostignućima suvremene znanosti i kulture. Dosadašnji iscrpljujući fizički rad zamjenjuju strojevi. Djelatnost ljudi usmjerena je sve više prema područjima projektiranja, kontrole i upravljanja velikim industrijskim i automatiziranim sistemima, koji se veoma brzo mijenjaju i usavršavaju. Nove proizvodne snage zahtijevaju inicijativu, stvaralaštvo, zajednički rad i sudjelovanje u upravljanju [...].⁶⁹

Uvođenjem zajedničkih osnova nastavnog plana i programa u svim srednjim školama nastojalo se staviti naglasak sistema srednjeg obrazovanja na ostvarenje mogućnosti cjeloživotnog obrazovanja.⁷⁰ Osnovni metodološki pristup trebao je biti usmjeren na pružanje osnovnog znanja učenicima za samostalan intelektualan rad.⁷¹ Potrebu za cjeloživotnim obrazovanjem opravdavallo se idejnim načelima marksizma i konceptom samoupravljanja. Isto tako je prema marksizmu bilo nužno za čovjeka, kako bi se ostvario u punom potencijalu kroz život, ukinuti podjelu na slobodno i radno vrijeme. Marx i Engels su pisali da društvo:

[...] u kojem nije svatko ograničen na jedan isključivi krug djelovanja, nego se može obrazovati u svakoj, bilo kojoj grani, društvo regulira opću proizvodnju i baš na taj način meni omogućuje da danas činim ovo, a sutra ono, da jutrom lovim, popodne ribarim, uveče da stočaram, da iza jela kritiziram, kako mi je upravo ugodno, a da nikada ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar[...].⁷²

Konkretno, to je nametalo potrebu za čestim promjenama radnih mjesta i stalnim obrazovanjem, jer se smatralo da će time čovjek tijekom radnog vremena razvijati vlastiti potencijal i time doprinositi razvoju društva.⁷³

Osim pripreme za svijet rada, jedan od važnih uzroka uvođenja zajedničkih osnova u svim srednjim školama bio je težnja za jačanjem *bratstva i jedinstva* među narodima Jugoslavije. Društvena grupa predmeta trebala je sadržavati razlike s obzirom na nacionalnu

⁶⁹ „Osnove nastavnog plana i programa“, 157.

⁷⁰ Stjepan Haladin, „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“, u: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, ur. Vladimir Podrebarac, (Zagreb: Biblioteka centra, 1973), 133. (Dalje: Haladin, „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“)

⁷¹ „Osnove nastavnog plana i programa“, 157.

⁷² Karl Marx, Friedrich Engels, „Njemačka ideologija“, u *Rani radovi: izbor* (Zagreb: Naprijed, 1961), 355. (Dalje: Marx, Engels, „Njemačka ideologija“)

⁷³ Haladin, „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“, 133.

sredinu u kojoj se izvodi, ali i osigurati zajedničke sadržaje koji formiraju svijest o zajedništvu naroda Jugoslavije. U dokumentu se osobito naglašavalo da bi učenici posredstvom takve razdjele sadržaja bili „imuni prema otrovu nacionalističkih mitova“,⁷⁴ što se može tumačiti kao reakcija na zbivanja početkom 1970-ih godina.

Reforma je takvim postavljanjem ciljeva trebala omogućiti marksističko obrazovanje u širem smislu riječi.⁷⁵ Marksističkim obrazovanjem u užem smislu riječi smatralo se proučavanje osnova marksizma kao teorije, filozofije i znanosti. Osnovne kategorije marksističkog sustava mišljenja, shvaćanje i interpretacija prirode, društva i čovjeka trebale su biti obuhvaćene programom takvog obrazovanja, ali uz uvjet da se postigne jedinstvo teorije i prakse. Konkretno se time postavljao zahtjev da se za svaku ključnu kategoriju i pojam pokaže njezina primjena u suvremenoj praksi izgradnje samoupravnih odnosa društva i u izgradnji socijalističkog društva. Smatrano je da će se time pokazati aktualnost i nadmoć izvornog marksizma u teorijskom i praktičnom rješavanju tadašnjih aktualnih problema. Stjepan Haladin, jedan od autora udžbenika *Osnove marksizma*, pisao je da je sovjetsko iskustvo nametnulo potrebu za definiranjem izvornog marksizma kao marksizma-lenjinizma koji je stvaralački, revolucionarni i humanistički i jedino kao takav primjeren socijalističkom društvu, u opreci spram staljinizma, dogmatizma i revizionizma. Haladinova upotreba pojmova marksizam-lenjinizam i staljinizam kao binoma ukazuje na dvije stvari: prvo, Lenjin i njegovi prinosi marksističkoj teoriji su i dalje bili uvažavani kao marksistički klasici, dok je staljinizam predstavljao totalnu suprotnost, odnosno „SSSR je bio nužan Drugi (Other) prema kome se oblikovao novi jugoslavenski identitet“.⁷⁶ Haladin je naveo da usvajanje i primjenu revolucionarne marksističke teorije u društvu ometaju i sljedeći elementi: šovinizam, nacionalizam, separatizam, unitarizam, birokratizam, tehnokratizam, klasne i socijalne razlike u društvu, centralizam, etc. Prema Haladinu bilo je važno razjasniti kako je marksizam filozofija revolucionarne prakse i akcije, a ne filozofija fetiša, lagodnog života, zarade i jeftine popularnosti, te da zbog toga ona ne podilazi čovjeku. Marksizam je, kako piše Haladin, zahtijevao velike intelektualne napore, stvaralaštvo, visoku razinu odgovornosti i kritičnosti, usmjerene prema svijetu ali i prema samome sebi, široko obrazovanje, stručnost, angažiranost i ljudskost.⁷⁷ Nije se očekivalo od mladih generacija da same krenu u proučavanje marksizma,

⁷⁴ Šuvar, *Vizija i stvarnost*, 305.

⁷⁵ Haladin, „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“, 132.

⁷⁶ Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 130. (Dalje: Jović, *Jugoslavija*).

⁷⁷ Haladin, „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“, 132-134.

pa su zato u osnove nastavnog plana i programa uvedena dva nova predmeta: Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma.

1.3. Ciljevi i program predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma

Iako je sadržaj svih predmeta trebao biti prožet marksističkom mišlju, učenici ipak nisu usvajali dovoljno znanja značajnog za društveno i životno formiranje, a to su predstavljale osnove marksističkog pogleda na prirodu i društvo. Novi predmeti Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma nisu predstavljali prvi pokušaj da se marksizam uvede u obrazovni sustav. Do 1950-ih godina su se takve tendencije pokušavale ostvariti kroz nastavu povijesti, koja je odabirom i naglašavanjem pogodnih sadržaja trebala učenicima približiti materijalističko tumačenje povijesti. Od početka 1950-ih počeli su se uvoditi novi predmeti koji su trebali uspješnije od nastave povijesti pružiti marksistički pogled na svijet: 1952/53. godine uveden je u osnovne škole i gimnazije predmet Društveni i moralni odgoj /Osnove društveno-moralnog odgoja, a u učiteljske škole je uveden predmet Osnove marksističke filozofije. U industrijske i privredne škole uvedeni su predmeti Historija radničkog i socijalističkog pokreta i Teorija i praksa socijalizma. Ulogu marksističkog poučavanja su u gimnazijskom planu godine 1960. dobili i sljedeći predmeti: Društveno i državno uređenje FNRJ, Sociologija i Osnove ekonomije socijalizam.⁷⁸ Osnove marksizma kao nastavni predmet predstavljao je uvodni sadržaj u predmet Teorije i prakse samoupravnog socijalizma. Predmet Osnove marksizma izvodio se u prvoj godini srednjih škola u opsegu od 70 nastavnih sati, dok se predmet Teorija i praksa samoupravnog socijalizma izvodio na drugoj (70 nastavnih sati) i u trećoj godini (35 nastavnih sati).⁷⁹

Prema nastavnom planu i programu, ciljevi i zadaci koji su trebali biti postignuti nastavom osnova marksizma bili su sljedeći:

[...] da učenici shvate smisao, vrijednost i važnost marksizma kao sistema mišljenja i shvaćanja svijeta i da ga prihvate kao svoj vlastiti sistem mišljenja i način shvaćanja svijeta; da upoznaju najvažnija dostignuća marksističke teorije i prakse, odnosno da shvate marksizam kao humanističku i revolucionarnu ideologiju radničke klase; da usvoje kriterije i steknu sigurnost u rasuđivanju koje su vrednote socijalističke, humanističke i revolucionarne, a koje

⁷⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 114-117.

⁷⁹ „Osnove nastavnog plana i programa“, 159-160.

negativne i reakcionarne; da se idejno, moralno i kulturno pripreme i osposobe za uključivanje u progresivne tokove i tendencije suvremenog života i svijeta [...].⁸⁰

Program predmeta Osnove marksizma podijeljen je na sedam tematskih cjelina koje su razrađene u tezama. Prva cjelina nosi naslov *Društveno-povijesne i teorijske pretpostavke marksizma*. Zadaća ove cjeline je bila pokazati učenicima, kroz pregled povijesti, umjetnosti i filozofije od antike do novovjekovnog shvaćanja svijeta i Marxove teorije, aktualnost marksizma kao sistema mišljenja i shvaćanja svijeta, njegovu relevantnost u kritičkom osmišljavanju, izražavanju smisla i tendencija kulture i civilizacije suvremenog doba. Sljedeća cjelina je bila *Marksističko shvaćanje prirode*. Ovom cjelinom htjelo se postići oslobađanje učenika od „mistifikatorskih“ predodžaba o prirodi i njezinim pojavama. Navedena formulacija odnosila se na religijska i mitološka shvaćanja prirode. Cjelina je trebala pružiti tumačenje prirodnih pojava u skladu sa dostignućima tadašnje suvremene znanosti, te objasniti neke osnovne kategorije, pojmove i pitanja koji su bili krucijalni za marksističku teoriju i praksu: materija, jedinstvo i borba suprotnosti, opće, posebno i pojedinačno, itd. Cilj treće cjeline *Marksističko shvaćanje društva* bio je prikazati marksistički pristup društvu sa naglaskom na razjašnjenju pojmova kao što su klasa, društvo, država, nacija, proletarijat itd. Smisao četvrte cjeline, *Osnove marksističke političke ekonomije i Marxova kritika građanske političke ekonomije*, bio je informativno upoznavanje s važnim pojmovima marksističke političke ekonomije, a težište je bilo postavljeno na Marxovu kritiku građanske političke ekonomije. Peta cjelina, *Socijalizam i komunizam – zakonitosti prijelaznog razdoblja*, trebala je učenicima objasniti kako socijalizam nije savršeno društvo u kojem se ostvaruje jednakost ljudi i pravda, već da se tu odvija prijelaz iz klasnog društva u besklasno prevladavanjem kapitalizma koji može trajati desetljećima. Trebala je objasniti da se komunizam ne može realizirati u samo jednoj državi, već kako je to (kao i socijalizam) svjetski pokret i proces i zato se ne može geografski ograničiti na granice jedne ili više zemalja. Učenici su se u ovoj cjelini trebali upoznati sa historijskim dostignućima drugih socijalističkih revolucija, te kritikom i negativnostima staljinizma. Šesta cjelina nosi naslov *Marksističko shvaćanje čovjeka*, gdje se govorilo o Marxovom humanističko-antropološkom dijelu teorije, koji je predstavljao uporište cjelokupnog marksizma. Posljednja cjelina je bila *Marksističko shvaćanje o postanku, oblicima i razvoju društvene svijesti s osvrtom na suvremenu tehničku kulturu i civilizaciju*. Ona je predstavljala osvrt na suvremeni svijet, a zadaća takvog osvrta je bila da posluži kao motiv za akciju,

⁸⁰ „Osnove nastavnog plana i programa“, 160.

djelatnost koja je vođena onim idealima koje je učenik kroz dotadašnju realizaciju programa trebao usvojiti.⁸¹

Nastavom predmeta Teorija i praksa samoupravnog socijalizma kod učenika se očekivalo ostvarenje sljedećih ciljeva:

[...] da učenici upoznaju osnovne karakteristike, rezultate i probleme razvitka našeg društva; da se teorijski, idejno i praktično pripreme i osposobe za razumijevanje smisla i tendencija razvoja samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji, kako bi se mogli aktivno i svjesno uključiti u njegovu izgradnju [...].⁸²

Program predmeta je bio podijeljen u šest nastavnih cjelina i predstavljao je nastavak predmeta Osnove marksizma. U njima se marksistički interpretirao razvoj socijalističkog društva u Jugoslaviji i učenike se upoznavalo s teorijom i praksom izgradnje samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Prva cjelina bila je *Razvoj i pokušaji ostvarivanja ideje samoupravljanja u historiji radničkog pokreta i borbe za socijalizam*. Ona je predstavljala povijesni pregled ideja i praktičnih pokušaja samoupravljanja u borbi proletarijata za socijalizam. Naglasak u ovoj cjelini bio je stavljen na samoupravljanje u Jugoslaviji, koje se prikazivalo kao rezultat jedne zasebne socijalističke revolucije. Sljedeća cjelina je bila *Specifičnosti jugoslavenske socijalističke revolucije i uvjeti uvođenja samoupravljanja*. Cilj ovog dijela programa je bilo pokazati da su pretpostavke za uvođenje samoupravljanja stvorene već u Narodnooslobodilačkoj borbi, kako bi se pobile teze da je uvođenje samoupravljanja u Jugoslaviji bilo iznuđeno nakon sukoba sa Staljinom i Informbiroom. *Etape i karakteristike razvoja samoupravljanja* tematska je cjelina koja je trebala razjasniti što je samoupravni socijalizam i njegove ciljeve i posljedice te pružiti povijesni pregled etapa u uvođenju samoupravljanja u Jugoslaviji. Četvrta cjelina je bila *Samoupravljanje, participacija, radnička kontrola i radnička demokracija*. Njezina je zadaća bila objasniti koja je razlika socijalističkog samoupravljanja i sličnih oblika participacije u kapitalističkom sistemu. Sljedeća je cjelina bila *Struktura, karakteristike i organizacija jugoslavenskog društva*. Ovaj dio programa je bio posvećen osposobljavanju učenika za sudjelovanje u radu i široj društvenoj zajednici. Posljednja cjelina je bila *Upoznavanje s praksom samoupravljanja*

⁸¹ Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja Socijalističke Republike Hrvatske, *Osnove nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj* (Zagreb: Školska knjiga, 1974), 89-96. (Dalje: Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja, *Osnove nastavnog plana*)

⁸² Ibid., 97.

i upoznavała je učenike sa samoupravljanjem u radnim organizacijama i djelatnostima u kojima će raditi.⁸³

Godine 1983. donesena je odluka prema kojoj su dva navedena predmeta spojena u jedan predmet pod naslovom: Marksizam i socijalističko samoupravljanje. Time je promijenjen raspored njegova izvođenja prema godinama i broju nastavnih sati: u prva tri razreda predmet se održavao 68 nastavnih sati, a na zadnjoj godini 34 nastavnih sati. Odluka se trebala početi primjenjivati iduće školske godine, tj. 1984./1985.⁸⁴ Ciljevi predmeta tražili su ostvarenje sljedećeg:

[...] da učenici nauče prepoznavati osnovne životne situacije i probleme društvene sredine u kojoj žive, te razabirati i razumijevati temelje, izvore, porijeklo i značaj različitih oblika odnosa među ljudima; da upoznajući osnove marksističke teorije, njene temeljne kategorije i metodu shvate kako se njima otkriva, misli i razumijeva konkretni društveni realitet, njegove pojave, zakoni i tendencije, kao i cjelina društveno-povijesna svijeta; da upoznaju proces izgradnje samoupravnih društvenih odnosa u Jugoslaviji, aktualne probleme i rješenja naše samoupravne prakse, oblike i organizaciju, karakter i smisao udruženog rada, te različite tendencije i proturječja u razvoju samoupravljanja i socijalizma u nas i u svijetu; da na temelju takvog upoznavanja kritički uoče osnovne vrednote novih socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, da shvate humanističku osnovu i smisao samoupravljanja i socijalizma, individualni i društveno-povijesni smisao ljudskog rada za razvoj čovjeka i društva; da u skladu s tim razvijaju vlastite stavove, uvjerenja i ponašanja, kao i svijest o vlastitim ljudskim potrebama, obavezama, pravima i dužnostima, te da se na taj način pripremaju, osposobljavaju i djelatno uključuju u proces izgradnje samoupravnih odnosa u školi, radnoj sredini i široj društvenoj zajednici; da steknu trajno opredjeljenje za demokratski i revolucionarni put izgradnje novih društvenih odnosa koji znače emancipaciju čovjeka [...].⁸⁵

U prvoj godini izvođenja predmeta od učenika se očekivala analiza društva pomoću osnovnih marksističkih kategorija i metoda. Program drugog razreda temeljio se na analizi aktualne jugoslavenske zbilje, te njezinom usporedbi sa teorijskim modelom samoupravnog društva. Program trećeg razreda koncentrirao se na sustavno upoznavanje socio-ekonomskih kategorija čije je poznavanje bitno za razumijevanje bita kapitalizma, organizaciju društvene proizvodnje u socijalističkom društvu i problema koji se pritom javljaju, kao i temeljnih problema suvremene zbilje. Četvrta godina programskog sadržaja predviđala je smještanje

⁸³ Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja, *Osnove nastavnog plana*, 98-105.

⁸⁴ „Raspored zajedničkih programskih osnova i drugih općih sadržaja u obrazovnim programima za stjecanje III i IV stupnja stručne sprema“, *Vjesnik* (1983), br. 7: 3-4. (Dalje: „Raspored zajedničkih programskih osnova“)

⁸⁵ „Marksizam i socijalističko samoupravljanje“, *Vjesnik* (1984), br. 15: 24. (Dalje: „Marksizam i socijalističko samoupravljanje“)

osnovnih problema klasičnog i suvremenog marksizma u pregledu razvoja zapadno-europske filozofije, što se do tada proučavalo u nastavnom sadržaju predmeta Osnove marksizma u prvome razredu srednjih škola.⁸⁶

1.4. Uvođenje novih predmeta kao korektivna mjera

Stipe Šuvar je u nekoliko članaka i rasprava pisao o razlozima zbog kojih je nastala potreba za uvođenjem novih predmeta. Smatrao je kako je marksizam u obrazovanju, ako je ikad i bio ukorijenjen, postupno bio potiskivan pozitivizmom. Govorio je o „duhu nekreativnog pedagogizma“ koji je bio usmjeren na stalno gomilanje novih predmeta čija je posljedica bila sve veća specijalistička razmrmljenost, te stvaranju novih obrazovnih jedinica, udžbenika, itd. Kod učenika se poticalo usvajanje nepovezanih podataka i konstatacija koje su ubrzo bile zaboravljene. Nasuprot, Šuvar smatra da je trebalo razvijati ličnost sposobnu za samostalno istraživanje sa analitičko-sintetičkim načinom mišljenja i kreativnošću. Uvođenje predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma bilo je vrsta korektivne mjere, koja je trebala spriječiti pojavu različitih ideoloških struja i tumačenja marksističke teorije u društvu, kao što je to bio slučaj sa časopisom *Praxis*, te studentskim prosvjedima 1968. godine.⁸⁷

Uvođenje novih predmeta bilo je praćeno kritikama. Sumnjalo se u misaone sposobnosti mladih ljudi da u 16. i 17. godini života shvate osnovne marksističke pojmove i poglede na društvo, povijest i prirodu. Šuvar se suprotstavljao takvom mišljenju, smatrajući da upoznavanje marksističke teorije u kasnijoj dobi učenika ne bi imalo većeg utjecaja jer bi tada bilo prekasno za snažniji utjecaj na formiranje ličnosti. Sljedeći problem bio je pitanje literature za nastavu, udžbenika koje je tek trebalo napisati. I u izdavanju klasičnih marksističkih djela postojao je određeni zastoj. Nije bilo nastavnika koji su posebno školovani za poučavanje tih predmeta, pa su nastavu vodili nastavnici ostalih društvenih predmeta, kao što su filozofija, povijest, sociologija, ekonomija i slično. Između određenih struka nastao je sukob, jer su nastavnici filozofije i sociologije smatrali kako su jedini sposobni voditi nastavu marksističkog obrazovanja. Šuvar je sam priznao da je koncipirati nastavu u kojoj se marksizam ne bi sveo na vrstu vjeronauka bilo teško, tražeći od učenika učenje definicija napamet i bez dubljeg razumijevanja.⁸⁸ Učenje bez veze sa životom, u kojem je odnos učenika i nastavnika takav da nastavnik trenira kod učenika mišljenje po određenim shemama. Učenik

⁸⁶ „Marksizam i socijalističko samoupravljanje“, 23.

⁸⁷ Šuvar, *Vizija i stvarnost*, 163-164.

⁸⁸ Ibid., 164-165.

je morao postati subjekt u nastavi, potican na samostvaralaštvo u procesu obrazovanja kako bi se ostvario socijalistički odgoj, a to se teško moglo ostvariti isključivo u granicama razreda i predmeta. Marksistički odgoj i obrazovanje trebali su se ostvariti, prema Šuvaru, u kombinaciji teorijskog znanja koje se potom potvrđuje u životnom iskustvu i obrnuto, tako da učenici iz vlastitih iskustava izvedu zaključke o svijetu i društvu koje ih okružuje. Stoga je ključni zadatak za metodiku navedenih predmeta bio postići poziciju učenika u kojoj on sam istražuje i sazrijeva, njegovati grupni rad i kritički duh.⁸⁹

Godinu dana prije početka školske reforme objavljen je zbornik radova o marksizmu i marksističkom obrazovanju u kojemu je nekolicina autora pisala o navedenoj temi s različitih stajališta (npr. kao o filozofskom pitanju). Vladimir Podrebarac, urednik zbornika, napisao je predgovor u kojemu se dotiče pitanja potrebe za uvođenjem marksističkog odgoja i obrazovanja. On piše kako je došlo do pojave tendencija smanjivanja važnosti marksizma jer se marksistička teorija pretvara u dogmatsku misao. Odnosno, marksističku misao se počelo smatrati sektaškim mišljenjem. Podrebarac je time ukazivao ustaljenu praksu u kojoj su se koristile određene ideološke fraze, koje su bez dodatnog objašnjenja ostajale tek prazne fraze. Građani nisu mogli samostalno protumačiti fraze bez teorijskog konteksta marksizma, koji nisu poznavali ili mogli upoznati tijekom srednjoškolskog obrazovanja. Stoga se teorija počela shvaćati kao oruđe za provođenje određenih političkih akcija, zbog čega je teorijska misao dobila epitet sredstva represije. Teorijska misao je postavljena kao ideološka sfera koja nema veze sa konkretnom političkom situacijom, osim što se koristila kao oruđe smanjenja političkog subjektiviteta pojedinca. To znači da su se konkretni politički potezi opravdavali marksističkim tezama, koje pojedinci nisu razumjeli, ali im također nije bilo dopušteno propitivanje tih poteza kao ni teorijskih opravdanja. Oni su stavljeni pred gotove odluke bez mogućnosti sudjelovanja, odnosno smanjuje se njihov politički subjektivitet. Pojedinci postaju političkim objektom, odnosno oni kojima se upravlja. Podrebarac je smatrao da se marksizam u školama svodio na učenje napamet fraza i citata klasika marksizma, bez dimenzije razumijevanja, koji je zbog toga postao nepodoban za analizu suvremene situacije i društva.⁹⁰ Srđan Vrcan je u svome radu također dotaknuo pitanje potrebe i razloga za uvođenje marksističkog obrazovanja u škole. Autor je glavni problem detektirao u pojavi skeptične i poslušne omladine kao suprotnosti politički angažiranoj mladeži koja je također i ideologizirana. Srđan Vrcan je pisao kako je tadašnja omladina zainteresirana samo na ono što

⁸⁹ Šuvar, *Vizija i stvarnost*, 266-267.

⁹⁰ Vladimir Podrebarac, „Predgovor“, u: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, ur. Vladimir Podrebarac, (Zagreb: Biblioteka centra, 1973), 7.

je konkretno, realno i dohvatljivo, dok joj demokratske vrijednosti i apstraktni ideali socijalizma ostaju izvan zone interesa. Omladina je, prema Srđanovom mišljenju, politiku shvaćala poslom profesionalnih političara, pa je u skladu s time prema državi i političkim strukturama razvila tek potrošački odnos. Prema Vrcanu, omladina nije namjeravala postati sudionikom politike, jer je bila previše usmjerena prema izgradnji karijere, zaradi, obiteljskom krugu. To je bio razlog, prema Vrcanu, zbog kojeg je marksizam postao neprivlačan omladini, jer je omladina bila usmjerena na ostvarenje vlastitih interesa, među kojima je bilo stvaranje novčane dobiti. S druge strane, marksizam je bio usmjeren na ostvarenje duhovnih vrijednosti kao što su zadovoljstvo kroz rad i samorazvoj čovjeka. Također, takvoj neprivlačnoj reputaciji marksizma je pridonosila činjenica najniže institucionalne zahvaćenosti omladine, zbog koje je ona postala deideologizirana.⁹¹ Mihajlo Ogrizović pisao je o lošem marksističkom obrazovanju učenika u strukovnim školama. Određena nastavna područja koja su trebala izraziti pridonositi marksističkom obrazovanju učenika nisu bila dovoljno usmjerena prema ostvarivanju takvog cilja.⁹²

⁹¹ Srđan Vrcan, „Marksizam i suvremena omladina“, u: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, ur. Vladimir Podrebarac, (Zagreb: Biblioteka centra, 1973), 78-80.

⁹² Mihajlo Ogrizović, „Neki pedagoški aspekti marksističkog obrazovanja i odgoja učenika u našoj školi“, u: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, ur. Vladimir Podrebarac, (Zagreb: Biblioteka centra, 1973), 117-118.

2. MARXOVO I ENGELSOVO SHVAĆANJE POVIJESTI

Marksistička teorija, čije upoznavanje je bio jedan od glavnih ciljeva novih predmeta, pruža jedinstveno tumačenje povijesnog procesa koje se naziva historijski materijalizam.⁹³ Kako su upravo djela Karla Marxa i Friedricha Engelsa u izvornom marksizmu bila glavni izvori za daljnje interpretacije, te inspiracija u razvoju novih puteva historijske znanosti, potrebno je pojasniti kako se povijest tumači unutar okvira izvornog marksizma.

Prema Mirjani Gross, marksistička teorija tumači povijest kroz tri određenja koja se međusobno isprepliću. Prvo, povijest predstavlja proces u kojem dolazi do očovječenja čovjeka, zatim predstavlja proces koji nastaje kao posljedica djelatnosti pojedinaca i grupa u pokušaju zadovoljavanja različitih potreba unutar položaja u kojem su se zatekli u određenom trenutku. Treće određenje govori o povijesti kao procesu sa zakonima povijesnog karaktera.⁹⁴

Utjecaj na izgradnju Marxovog i Engelsovog teorijskog okvira su imali Bruno Bauer i filozofija samosvijesti, materijalistička filozofija Ludwiga Feuerbacha, te utopijski socijalizam Claude-Henria de Saint-Simona i Charlesa Fouriera, no presudan doprinos dala su djela Georga Wilhelma Friedricha Hegela.⁹⁵ Prema Hegelovu shvaćanju povijesti kao progresivnom procesu koji vodi apsolutnoj slobodi duha, Marx je povijest shvatio kao proces koji vodi slobodi čovjeka u postupnom ovladavanju prirodom. U skladu sa materijalističkom osnovom, Marx je postavio ljudski rod u ulogu tvorca povijesti. Stoga povijest postoji isključivo kao rezultat ljudske djelatnosti. Marx se time suprotstavio idealističkom shvaćanju prema kojem povijest ili apsolutni duh koriste ljudski rod kao sredstvo za samoostvarenje.⁹⁶ U idealizmu je čovjek bio sveden na samosvjesni izraz apsoluta, dok je materijalizam sveo čovjeka na dio prirode koji je u potpunosti određen prirodnim zakonima.⁹⁷ U marksizmu je čovjek određen prirodnim zakonima i društvenom praksom u kojoj mijenja vlastitu okolinu kako bi zadovoljio vlastite potrebe, a društvena okolina utječe na njegovu prirodu.⁹⁸

Tumačenje povijesti u kojemu bazu predstavljaju ekonomski odnosi društva naziva se historijski materijalizam. Historijski materijalizam je poseban oblik dijalektičkog materijalizma. Povijest se razvija dijalektički sukobom suprotnosti, a to su suprotstavljeni

⁹³ Mirjana Gross, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, 2. izd. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980), 116. (Dalje: Gross, *Historijska znanost*)

⁹⁴ Ibid., 116.

⁹⁵ Predrag Vranicki, *Filozofija historije: od antike do kraja devetnaestoga stoljeća* (Zagreb: Golden marketing, 2001), 378-387. (Dalje: Vranicki, *Filozofija historije*)

⁹⁶ Gross, *Historijska znanost*, 116.

⁹⁷ Vranicki, *Filozofija historije*, 388.

⁹⁸ Gross, *Historijska znanost*, 116.

interesi klasa. Marx i Engels u tome smislu započinju *Komunistički manifest*: „...Povijest svih dosadašnjih društava povijest je klasnih borbi...“⁹⁹. Povijest je potrebno shvaćati prvenstveno prema razvitku procesa proizvodnje i proizvodnih odnosa koji su time određeni, a oblike svijesti i teoriju prikazati u uvjetovanosti sa materijalističkom bazom, te time obuhvatiti sve elemente koji sačinjavaju praksu čovjeka.¹⁰⁰

Čovjek proizvodi vlastitu povijest slobodnom i svjesnom djelatnošću.¹⁰¹ Čovjeka određuje mogućnost odnošenja ili uspostavljanja odnosa spram nečega, za razliku od životinja koje se ne odnose ni prema čemu.¹⁰² Životinje su jedinstvene s vlastitom životnom djelatnošću, odnosno one također proizvode, ali samo ono što im je potrebno za održavanje vlastite egzistencije ili opstanak potomstva. Čovjek je svjestan životne djelatnosti jer je čini predmetom svoje svijesti. Prema Marxu i Engelsu životinje proizvode zbog fizičke potrebe, a čovjek istinski proizvodi tek kada je oslobođen potreba. Iz toga proizlazi mogućnost čovjeka da proizvodi vodeći se estetskim načelima, dok životinja može proizvoditi samo prema mjeri vlastite vrste i potrebe. Čovjek kao biće prakse postaje jedinstvo osjetilne i misaone djelatnosti. Na kraju procesa rada nastaje rezultat koji je već na početku procesa postojao u čovjekovoj zamisli, čime on ostvaruje vlastitu svrhu koja mu je znana i kojoj podčinjava vlastitu volju. Na taj način priroda, preobražena ljudskim radom, postaje čovjekovom prirodom, ali u tom odnosu se mijenja i sam čovjek – to je novost koju Marx unosi u problematiku čovjeka i povijesti. Zadovoljavanje golih fizičkih potreba potiče stvaranje novih potreba, a njihovim zadovoljavanjem nastaje bogatstvo ljudskog bića kao bogatstvo potreba. Prema Marxu i Engelsu, bogat je onaj čovjek kojem je potreban totalitet ispunjenja života, njegovo vlastito samoostvarenje.¹⁰³ Čovjek kao biće prakse temelj je materijalističkog shvaćanja povijesti.¹⁰⁴

Povijest je slijed u kojoj svaka generacija naslijeđenim djelatnostima utječe na izmijenjene okolnosti i oblikuje ih novim djelatnostima:

⁹⁹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Komunistički manifest*, preveo Nikica Mihaljević (Zagreb: Naklada Pavičić, 2010), 27. (Dalje: Marx, Engels, *Komunistički manifest*)

¹⁰⁰ Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History* (London ; New York: Routledge, 2000), 218-219.

¹⁰¹ Vranicki, *Filozofija historije*, 389.

¹⁰² Marx, Engels, „Njemačka ideologija“, 352.

¹⁰³ Vranicki, *Filozofija historije*, 389-392.

¹⁰⁴ Ibid., 394.

[...] Ljudi prave svoju vlastitu historiju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne u okolnostima koje su sami izabrali, nego u okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su dane i naslijeđene [...].¹⁰⁵

Dakle, svaku aktivnost potrebno je sagledavati unutar njezinog društvenog i prirodnog okvira. Ljudska je djelatnost proizvodna praksa kojom čovjek mijenja okolnosti koje ga okružuju. Praksa može biti isključivo materijalna proizvodnja, ali i praksa koja je vođena motivacijom za promjenom svijeta, okrenuta prema budućnosti.¹⁰⁶

Sredstva za rad su stvari koje koristi čovjek kako bi djelovao na druge stvari u skladu sa određenom svrhom, a pritom za ostvarenje te svrhe koristi njihova mehanička, fizička i kemijska svojstva.¹⁰⁷ Navedena su sredstva dinamični materijalni element o kojemu ovisi način proizvodnje i odnosi ljudi u proizvodnji. Proizvodnja predstavlja stvarnu osnovu života ljudi koja se može empirijski utvrditi za svaku epohu. Razvojem proizvodnje se mijenja način života ljudi. Stupanj razvoja proizvodnih sredstava određuje oblik razmjene i potrošnje u društvu, što utječe na oblik društvenog poretka.¹⁰⁸ U procesu razvoja povijesti nastaje kontinuitet koji proizlazi iz materijalne proizvodnje i međuljudskih odnosa koji su njome određeni. Uz funkcioniranje povijesnih zakona vezana je i tema sheme o pravilnoj smjeni ekonomskih formacija društva¹⁰⁹, od nižeg prema višem stupnju. To su prvobitna zajednica, robovsko, feudalno, kapitalističko i komunističko društvo.¹¹⁰ Tako su Marx i Engels mogli shvatiti povijesni proces kao zakoniti, determinirani proces iako tu zakonitost narušavaju brojni drugi elementi poput politike, pravnih i filozofskih teorija, religioznih shvaćanja.¹¹¹

Materijalna proizvodnja života i društveni oblik određen tom proizvodnjom su osnova povijesti. Iz odnosa materijalne proizvodnje moraju se izvoditi politički oblici, te teorijski proizvodi, dakle nadgradnja. Materijalna i duhovna proizvodnja su dijelovi jedinstvene prakse koji međusobno djeluju i mijenjaju se. Sfera svijesti ne postoji odvojeno, već je praksa uvijek dana jedinstvu materijalne i duhovne djelatnosti. Ideologija je proizvod ljudi koji se nalaze u društvenim odnosima na određenom ekonomskom razvoju društva, odnosno ideološka

¹⁰⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, *O historijskom materijalizmu. Izbor tekstova* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 206. (Dalje: Marx, Engels, *O historijskom materijalizmu*)

¹⁰⁶ Gross, *Historijska znanost*, 117.

¹⁰⁷ Marx, Engels, *O historijskom materijalizmu*, 45-46.

¹⁰⁸ Vranicki, *Filozofija historije*, 398.

¹⁰⁹ Ostali pojmovi koji se upotrebljavaju su „društveno-ekonomska formacija“, „društvena formacija“, „ekonomsko-društvena formacija“.

¹¹⁰ Gross, *Historijska znanost*, 117-119.

¹¹¹ Vranicki, *Filozofija historije*, 398.

proizvodnja uvjetovana je tim okolnostima.¹¹² Marx i Engels su to izrazili na sljedeći način: „Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest“¹¹³.

U vezi s tumačenjem ekonomske baze i ideološke nadgradnje nastao je problem koji je izazvao brojne polemike u marksizmu jer su mnogi interpretatori to shvatili u smislu teorije odraza. Prema toj teoriji, koja je neko vrijeme bila dominantna epistemološka teorija u marksizmu, nadgradnja je u cijelosti tek odraz ekonomske osnove. Realnost je time podijeljena na dva dijela – ekonomsku bazu i duhovnu nadgradnju – koje se nalaze u jednosmjernom odnosu zavisnosti. To znači da promjena ekonomske baze mijenja nadgradnju, ali ne i obratno. Takvo određenje duhovne djelatnosti je negiralo mogućnost da nadgradnja izaziva promjenu u ekonomskoj bazi. Marx i Engels su takvo nedijalektičko tumačenje odnosa „baze“ i „nadgradnje“ prevladali pojmom prakse, koji obuhvaća materijalnu i duhovnu djelatnost.¹¹⁴

Marksistička teorija daje važnu ulogu pojmu ideologije u domeni duhovne proizvodnje. Ideologija nastaje kada dolazi do podjele rada koja uključuje odvajanje duhovnog i materijalnog rada.¹¹⁵ Ideologija je lažna svijest jer se predstavlja kao neovisna o materijalnoj bazi života. Marx i Engels govore o toj temi u „Njemačkoj ideologiji“ na sljedeći način:

[...] svijest može stvarno uobraziti, da je ona nešto drugo nego svijest o postojećoj praksi, da može stvarno nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno – od tog trenutka svijest može da se emancipira od svijeta i da prijeđe na stvaranje „čiste“ teorije, teologije, filozofije, morala, itd. [...].¹¹⁶

Ideologija izražava više ili manje točno određene društvene odnose. Njezina karakteristika „krive“ svijesti proizlazi iz njezinih izvora. Izvori ideologije su misli vladajuće klase u epohi. Klasa koja je vladajuća materijalna sila u društvu, ujedno je vladajuća i na duhovnom polju. Vladajuća klasa posjeduje sredstva za materijalnu i duhovnu proizvodnju. Svaka nova vladajuća klasa primorana je prikazati vlastiti interes kao opći. Klasa koja izaziva prevrat u društvu u početku nastupa kao zastupnica svih ostalih u društvu, pa stoga njezina načela (kao i interesi klase koja je do tada vladala) opet poprimaju oblik općenitosti. Zato je u objašnjenju određenih principa i pojmova potrebno sagledati cjelokupne uvjete života u

¹¹² Vranicki, *Filozofija historije*, 403-404.

¹¹³ Marx, Engels, „Njemačka ideologija“, 348.

¹¹⁴ Vranicki, *Filozofija historije*, 401-402.

¹¹⁵ Ibid., 405-406.

¹¹⁶ Marx, Engels, „Njemačka ideologija“, 353.

određenoj epohi.¹¹⁷ Religija i država su također ideološke kategorije i sredstva vladajuće klase. Država i religija se koriste kao instrument održavanja stanja u kojem jedna klasa izrabljuje podčinjenu klasu.¹¹⁸

Argument koji se često navodi kako bi se opovrgnulo Marxovo i Engelsovo stajalište o ideologiji jest da postoje određene kategorije i ideje koje se čine zajedničkim svim društvenim okolnostima i sistemima. Marx i Engels su smatrali da su to oblici svijesti koji su vezani uz klasnu borbu. Klasna borba je konstanta u povijesti čovječanstva. Ideje mogu biti izrečene bezbroj puta, ali ako ne izražavaju sukob između razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa u proizvodnji, onda neće izazvati prevrat u društvu jer je materijalno bivstvo jače od ostalih sfera. Potrebno je razlikovati materijalni prevrat, revoluciju, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba. Na određenom stupnju razvoja sredstava za proizvodnju dolazi do sukoba s postojećim odnosima proizvodnje koji onemogućavaju daljnji razvitak proizvodnih sredstava. Tada nastupa epoha revolucije koja vodi u prevrat društvenih odnosa. Revolucija predstavlja pokretačku snagu povijesti i omogućuje razvitak čovjekove slobode. Oblik u kojima se odvijaju revolucije ovise o razvijenosti društva i njegovoj mogućnosti rješavanja konkretnih proturječja.¹¹⁹

Naglašavajući važnost materijalne osnove društva u procesu razvoja čovjeka, Marx i Engels nastojali su se odmaknuti od pretpostavke o potpunoj autonomiji svijesti koja je vrhunac ostvarila u njemačkoj idealističkoj filozofiji. Marx je stoga razradio teoriju otuđenja.¹²⁰ Otuđenje je jedan od oblika egzistencije čovjeka i ukazuje na pojavu klasne neravnopravnosti i proturječja. Marx analizira otuđenost radnika u kapitalističkom načinu proizvodnje, a takva analiza važna je za razumijevanje položaja čovjeka u svim klasnim društvima.¹²¹

U društvu privatnog vlasništva proizvodnja i proizvodni odnos pojavljuju se u obliku samootuđenja čovjeka. U društvu privatnog vlasništva radnik proizvodi robu, koja predstavlja opredmećeni rad. Povećanjem količine robe ili opredmećenog rada postaje moćniji predmetni svijet vlasnika sredstava za proizvodnju. Radnikov vlastiti proizvod suprotstavlja mu se kao tuđe biće. Proces proizvodnje postaje djelatnost otuđenja jer je to prisilan rad koji radnik mora obavljati kako bi zadovoljio egzistencijalne potrebe. Radnik se prilikom te djelatnosti ne

¹¹⁷ Vranicki, *Filozofija historije*, 405-406.

¹¹⁸ Ernst Braisach, *Historiography: Ancient, Medieval & Modern*, 3.izd. (Chicago; London: The University of Chicago Press, 2007), 294. (Dalje: Braisach, *Historiography*)

¹¹⁹ Vranicki, *Filozofija historije*, 406-412.

¹²⁰ Gross, *Historijska znanost*, 121.

¹²¹ Vranicki, *Filozofija historije*, 414.

razvija kao svestrano biće i ne osjeća se sretnim i slobodnim. Radno vrijeme postaje roba, proizvod koji radnik prodaje kako bi omogućio vlastitu egzistenciju. Time sam radnik postaje roba, koja mu je otuđena. Drugi radnici se također pretvaraju u robe i time se suprotstavljaju jedni drugima. To predstavlja razinu u kojoj je čovjek otuđen od drugog čovjeka.¹²²

Zato je Marx kapitalizam smatrao „prividnom“ zajednicom ljudi u kojoj su najviša materijalna i duhovna dobra dostupna samo višim klasama. Ljudi, kao stvaraoci povijesti, ovladat će društvenim životom ako uredi odnose društva tako da omogućavaju razvoj duhovnih i materijalnih potreba ljudi. Preduvjet za to je ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju rušenjem kapitalističkog društva od strane obespravljene klase, proletarijata.¹²³ Marx i Engels smatrali su kako je kapitalizam sam već stvorio uvjete koji će dovesti do njegovog rušenja: dovoljno razvijene proizvodne snage i klasu koja ima povijesni zadatak provođenja revolucije. Tada dolazi do uspostave komunizma, koji predstavlja prevladavanje dotadašnje podjele rada i ostvarivanje totaliteta ljudskih bića. Komunizam ne predstavlja kraj povijesnog razvoja čovjeka.¹²⁴

Komunizam nije novo i idealno stanje koje su Marx i Engels zamišljali i temeljili na shvaćanju o nepromjenjivoj čovječjoj prirodi, nego su smatrali da je kapitalističko društvo proizvelo dovoljne proizvodne snage kako bi se prevladali kapitalistički odnosi proizvodnje i time sve razine otuđenja koje ono nosi u sebi.¹²⁵ Trebao je nastupiti komunizam u kojem će otuđenje biti prevladano, tj.:

[...] Na mjesto starog građanskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima nastupa društvo, u kome je slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet slobodnog razvoja svih [...].¹²⁶

¹²² Vranicki, *Filozofija historije*, 414-415.

¹²³ Gross, *Historijska znanost*, 121-122.

¹²⁴ Vranicki, *Filozofija historije*, 416-417.

¹²⁵ Ibid., 417.

¹²⁶ Marx, Engels, *Komunistički manifest*, 71.

3. HISTORIOGRAFIJA POD UTJECajem MARKSIZMA

Cilj ovog poglavlja je višestruki: upoznavanje s utjecajem marksističke teorije na razvoj historiografije u prvome dijelu, te njezin povijesni razvoj kroz najvažnije predstavnike i njihova reprezentativna djela u drugome dijelu. Važno je prikazati razvoj sovjetske historiografije, kao primjer političkog utjecaja na historiografsku djelatnost i njezinog korištenja u političke svrhe. Nakon toga slijedi prikaz poslijeratne hrvatske historiografije kako bi se ustanovilo jesu li i u kojoj mjeri ideološka podloga, politički uvjeti i institucije imali utjecaja na njezinu djelatnost. U ovom poglavlju se govori o historiografiji jer je potrebno vidjeti koliko su povijesni sadržaji u analiziranim udžbenicima izneseni u skladu s dotad razvijenim interpretacijama marksističkih povjesničara, te jesu li interpretacije imale sličnosti sa razvojem hrvatske profesionalne historiografije.

Prema Ericu Hobsbawmu, historijski materijalizam je imao utjecaja na historiografiju uvođenjem koncepta socijalne evolucije, odnosno prikaz uzroka i načina promjena društva.¹²⁷ U objašnjenju je uveo model ili hijerarhiju nivoa koja prikazuje pravac ili evoluciju u čovječjem ovladavanju prirodom. Primarni stupanj predstavljaju društveni odnosi proizvodnje. Model pruža objašnjenje o tome zašto se određene pojave u povijesti javljaju ranije od drugih. Također, model nivoa ukazuje na nužnost proučavanja i tehnološkog i društvenog napretka, odnosno njihovog međudjelovanja.¹²⁸ Negativni utjecaj izvršen je putem, prema Hobsbawmovu izboru naziva, vulgarnog marksizma. Vulgarni marksizam je predstavljao izbor određenog broja elemenata iz marksističke teorije – naglašavanje isključivo ekonomskog faktora što dovodi do ekonomskog determinizma, naglašavanje klasne borbe. Navedeno iskrivljavanje historijskog materijalizma je, prema Hobsbawmu, bilo posljedica težnje da se historiografija pretvori u pozitivističku znanost.¹²⁹

Posljedica primjene ekonomskog determinizma u proučavanju povijesti bila je teorija pravilnoj smjeni *ekonomskih formacija društva*. Pojam *ekonomska formacija društva* obuhvaća proizvodne odnose, proizvodne snage i nadgradnju kao jedinstvo. On ukazuje tek na glavnu usmjerenost razvoja, ali ne i cjelokupnost zbilje nekog razdoblja. On je tek u staljinističkoj interpretaciji povijesti postao osnovnim zakonom povijesti, prema kojem su Staljin i suradnici izgradili novo načelo periodizacije povijesti svijeta.¹³⁰ Pet *društveno-*

¹²⁷ Eric Hobsbawm, *O istoriji*, prev. Mašan Bogdanovski (Beograd: Otkrovenje, 2003), 164. (Dalje: Hobsbawm, *O istoriji*)

¹²⁸ Ibid., 167-168.

¹²⁹ Ibid., 163.

¹³⁰ U djelu *Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*.

ekonomskih formacija (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam) zakonito se izmjenjuju tako da nakon niže ili manje razvijene dolazi viša, razvijenija. Mehanizam smjenjivanja temeljio se na klasnoj borbi koja nasilno stvara novi društveni poredak. Staljinova shema spojila je sljedeće: prapovijest i prvobitnu zajednicu, stari vijek i robovlasništvo, srednji vijek do građanskih revolucija obuhvaćen je feudalizmom, novi vijek do socijalističkih revolucija obuhvaćen je kapitalizmom, nakon čega je trebalo doći do razvitka razdoblja socijalizma. Shema je opovrgnuta u razdoblju destaljinizacije, a pokušaji njezine upotrebe u historiografiji svode se na naglašavanje manjih vremenskih perioda koje obuhvaćaju pojedine formacije i osvještavanje u pogledu istodobne egzistencije elemenata različitih formacija.¹³¹

Historiografija pod utjecajem marksizma je skrenula tok istraživanja iz političkog područja s pojedinačnim događajima na proučavanje ekonomske i socijalne povijesti, odnosno društvene strukture. U sklopu toga, dio povjesničara koji su zagovarali strukturnu historiju, poput Mirjane Gross, držali su marksizam u tome dodatno poticajnim.¹³² Strukturalna historija predstavlja pristup u istraživanju povijesti koji se bavi razvojem, procesima i stanjima koja nadilaze pojedinca, odnosno kolektivne pojave, spoznajom povijesnog procesa u određenom vremenu i na određenom prostoru.¹³³ Osnovne kategorije u istraživanju postaju klasna i ekonomska struktura. Glavno metodološko pitanje jest kako učinkovito istraživati društvene strukture koje se nalaze u stalnom procesu preobrazbe, te ujedno povezati taj proces preobrazbe sa slobodnom i kreativnom ljudskom djelatnošću, praksom.¹³⁴ Radi se o genetičko-strukturalnom prikazu povijesti koji je svojstven marksizmu.¹³⁵

3.1. Razvoj i predstavnici historiografije pod utjecajem marksizma

Prvo je važno naglasiti da postoji razlika između historiografije pod utjecajem marksizma koja se razvila na Istoku i na Zapadu. Razlika se odnosi na razvoj koji se odvijao u drugoj polovici 20. stoljeća, kada je marksistička teorija počela utjecati na profesionalnu historiografiju na Zapadu, prvenstveno Velikoj Britaniji.¹³⁶ Na Zapadu je interpretacija i primjena marksizma na historiografiju ovisila o svakom povjesničaru pojedinačno.

¹³¹ Gross, *Historijska znanost*, 295-296.

¹³² Ibid., 346.

¹³³ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, 2. izd. (Zagreb: Novi liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2001), 371. (Dalje: Gross, *Suvremena historiografija*)

¹³⁴ Gross, *Historijska znanost*, 346.

¹³⁵ Ibid., 187.

¹³⁶ Peter Lambert, Phillipp Schofield, ur., *Making History. An introduction to the history and practices of a discipline* (London; New York: Routledge, 2004), 180. (Dalje: Lambert, Schofield, *Making History*)

Marksizam je najveći utjecaj vršio kod odabira tema i područja istraživanja, a to su bile historija odozdo, te ekonomska i socijalna historija. U zemljama pod dominacijom Sovjetskog Saveza je postojala službena interpretacija marksizma koju su povjesničari trebali primjenjivati.¹³⁷

Jedna od glavnih funkcija rusko-sovjetske historiografije u počecima njezina razvoja u 19. stoljeću bilo je mobiliziranje proletarijata i podizanje njegove klasne svijesti ukazivanjem na primjere iz prošlosti.¹³⁸

Prvi marksistički teoretičar koji se ujedno bavio i proučavanjem povijesti bio je Georgij Valentinovič Plehanov. On je proučavao povijesne procese kako bi opravdao socijalistički pokret i njegov program, dokazujući da je Rusija već krenula putem kapitalističkog razvoja. Njegovo djelo *K pitanju o ulozi ličnosti u povijesti* govori o ulozi „istaknutih pojedinaca“ u razvoju povijesti. Negirajući tezu da se povijesne pojave mogu objasniti isključivo njihovom djelatnošću i idejama, Plehanov naglašava ovisnost njihovog utjecaja o društvenoj strukturi i međusobnom odnosu društvenih snaga. „Istaknute ličnosti“ ne mogu utjecati na opći smjer razvoja povijesti.¹³⁹

Vladimir Iljič Lenjin proučavao je povijest, prvenstveno rusku, kako bi opravdao vlastito političko djelovanje. Pritom polazi od marksističke pretpostavke o klasnoj borbi kao pokretaču povijesnog razvoja. Kako bi istaknuo prvenstveno zakonitost ruskog povijesnog razvoja proučavao je obilježja feudalnog i kapitalističkog sustava u Rusiji. Isticao je da tijekom razdoblja feudalizma postoji konstanta klasnih borba između seljaka i zemljoposjednika do ukidanja feudalizma 1861. godine. Istraživanje o povijesti kapitalizma započeo je djelom *Razvoj kapitalizma u Rusiji*, gdje proučava širenje kapitalističkog sustava u raznim granama gospodarstva, a posebno onog koji nastaje na temelju robne proizvodnje. Pretvaranjem robne proizvodnje u kapitalističku stvorilo se unutrašnje tržište, što je kao posljedicu imalo odvajanje radnika od proizvodnih sredstava i lišavanja njihove vlasti nad istim, njihovu podjelu na radnike i kapitaliste. Porast najamnog rada na selu nakon 1861. godine Lenjin tumači kao simptom razvoja kapitalističkih odnosa u Rusiji. Postavio je etape razvoja industrije i time pokazao da je razvoj kapitalizma nakon reforme bio brz, ali da ipak zaostaje u usporedbi sa zemljama Zapadne Europe. Razlog tome su bili određeni elementi feudalizma koji su se ipak zadržali i dodatno su time otežavali položaj radnika. Stoga je prva

¹³⁷ Lambert, Schofield, *Making History*, 186.

¹³⁸ Braisach, *Historiography*, 352-353..

¹³⁹ Gross, *Historijska znanost*, Ibid., 352.

zadaca proletarijata bila borba protiv tih ostataka, koja bi tek pripremila situaciju za provođenje socijalističke revolucije sa radničkom klasom na čelu. Lenjinovo djelo imalo je značajnog utjecaja u razvoju marksističke historiografije upotrebom statističkih podataka, koje on koristi u prikazivanju i strukture društva i opisu povijesnih događaja. Postavio je teoriju o imperijalizmu kao posljednjoj fazi kapitalizma i njegovim obilježjima.¹⁴⁰ Prema Puhovskom Lenjin je tvorac institucionaliziranog socijalizma kao poretka, u kojem se vrši nasilje nad proizvodnjom i proizvodnim snagama kako bi se dostigao viši stupanj. U njemu, umjesto „nezrelih“ proizvodnih snaga, nositelj revolucije postaje „nadgradnja“, odnosno Partija. Razlog Lenjinovoj intervenciji u teoriju izvornog marksizma je bio to što je on teoriju shvaćao isključivo kao pripremu za praksu. Njegovi teorijski tekstovi nastaju na temelju promišljanja o konkretnoj situaciji s kojom je suočen, stoga ne može biti govora o lenjinizmu kao općem stajalištu.¹⁴¹ Izumitelj takvog stajališta bio je Staljin jer je „formalno poopćio čitav niz u posve konkretnim kontekstima davanih stavova kao ideologijsku osnovu jednog autolegitimacijskog postupka“¹⁴².

Sovjetska historiografija razvijala se u četiri faze: prva faza traje od 1917. godine do sredine dvadesetih godina i u njoj dolazi do prvih poticaja za razvoj sovjetske historiografije; druga faza traje do sredine tridesetih godina kada dolazi do njezina uspona i pojave bogatstva problematike; treća faza traje od sredine tridesetih do 1956. godine i ona predstavlja razdoblje staljinističke historiografije; četvrta faza započinje nakon 20. kongresa Komunističke partije Sovjetskoga Saveza kada dolazi do „destaljinizacije“, ali historiografija dalje ostaje u okvirima koje određuje Centralni komitet.¹⁴³

Organizator sovjetske historiografije bio je Mihail Pokrovski. Organizirao je Društvo povjesničara marksista koje je ukinuto nakon njegove smrti sredinom 1930-ih godina.¹⁴⁴ Napisao je djelo *Pregled ruske povijesti* u kojem je koristio sljedeće elemente: periodizaciju temeljenu na učenju o smjeni socioekonomskih formacija, primjenu ekonomskog determinizma, umanjivanje uloge istaknutih ličnosti¹⁴⁵ i važnosti starije ruske prošlosti, te oblikovanje prošlosti prema političkim zahtjevima sadašnjosti. Navedeni elementi dio su „sociološkog pristupa“ povijesti.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Gross, *Historijska znanost*, 138-140.

¹⁴¹ Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, 12-15.

¹⁴² Ibid., 15.

¹⁴³ Gross, *Suvremena historiografija*, 353.

¹⁴⁴ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 202-203.

¹⁴⁵ Braisach, *Historiography*, 353.

¹⁴⁶ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 203.

Ukidanje „škole“ Pokrovskog poklapa se s početkom treće faze razvoja sovjetske historiografije. Historiografska interpretacija Pokrovskog više nije bila pogodna za ispunjavanje aktualnih političkih zahtjeva koji su uključivali kultiviranje sovjetskog patriotizma, kao i inspiriranje masa slavnom prošlošću.¹⁴⁷ Staljinove postavke uzdignute su na poziciju apsolutnih istina i povjesničari su se morali isključivo baviti njihovim razrađivanjem. Staljinov pohod je započeo političkim optužbama protiv ustanova, autora i djela sovjetske historiografije. Bili su optuženi zbog trockizma ili zbog neuspjeha u znanstvenoj proizvodnji. Posljednja optužba je zapravo značila da se autori nisu pridržavali partijskih smjernica u pisanju i interpretaciji prošlosti. Staljinova prva intervencija u historiografiji bilo je pismo *O nekim pitanjima historije boljševizma* iz 1931. godine. Njegova glavna namjera bila je ukazati na značaj vlastite ličnosti u svim etapama razvoja partije i stoga kritizira sve dotadašnje interpretacije povijesti partije, sa krajnjim ciljem i stvaranju podloge vlastitog kulta ličnosti. Vrhunac takvom pristupu povijesti ostvaren je u djelu *Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs* 1938. godine. Staljin je, kao jedan od autora, napisao četvrtu glavu pod naslovom „Dijalektički i historijski materijalizam“. Proglašen je jedinim tvorcem svih postignuća, a povijest društva svedena na njegov ekonomski razvoj.¹⁴⁸ Shvaćao je marksizam kao zatvoren, dovršen filozofski sistem. U tumačenju povijesti primijenio je ekonomski determinizam i jedan temeljni zakon koji određuje razvoj cjelokupne svjetske povijesti, a to je pravilna smjena društveno-ekonomskih formacija.¹⁴⁹ Shvaćanje da ljudska svijest uvijek zaostaje za materijalnom bazom, te nadgradnja predstavlja tek odraz baze, Staljin je koristio kako bi opravdao nužnost da država koja je vođena „genijalnim“ pojedincem mora potpuno vladati usmjeravanjem razvoja povijesti.¹⁵⁰ Povjesničari su bili prisiljeni, u svrhu očuvanja vlastite egzistencije, citirati njegova djela i uvrstiti ga u „klasike marksizma“. Nametnuo je proučavanje „velikih ličnosti“ iz ruske prošlosti, što je također odgovaralo njegovom kultu ličnosti. Populariziran je ruski car Ivan Grozni, koji je trebao predstavljati Staljinovog povijesnog dvojnika. Historiografija je svedena na citiranje Staljinovih djela i opisnu događajnu historiju, gdje su „velike ličnosti“ shvaćene kao isključivi pokretači povijesti. Rad na izvorima je bio zabranjen, kako bi se spriječilo nalaženje dokaza koji bi ugrožavali Staljinove postavke. Proces destaljinizacije započinje (službeno) s 20. kongresom KPSS, 1956. godine. Proglašen je povratak na izvorna učenja, djela Marxa, Engelsa i Lenjina, upotrebu statističkih metoda u istraživanju, uvođenje interdisciplinarnosti i

¹⁴⁷ Braisach, *Historiography*, 353-354.

¹⁴⁸ Gross, *Historijska znanost*, 206.

¹⁴⁹ Ibid., 115.

¹⁵⁰ Ibid., 121.

proučavanje metodologije historije.¹⁵¹ Omogućena je normalnija istraživačka djelatnost, pokrenuti su novi časopisi i reorganizirane znanstvene ustanove. No, Centralni komitet je ipak postavljao granice koje se nije smjelo prelaziti.¹⁵²

U razvoju historiografije pod utjecajem marksizma na Zapadu istaknulo se djelovanje grupe marksističkih povjesničara u Velikoj Britaniji koja je 1952. godine osnovala časopis *Past and Present*. Tematika časopisa usmjerena je prema pronalasku novih tema istraživanja i raspravama o značenju socijalne historije. Marksistički povjesničari posebno su svojim intelektualnim radom utjecali na formiranje historije „odozdo“ (*history from below*), historije „običnih ljudi“ (*history of the common people*) i historije pučke kulture.¹⁵³

Christopher Hill je smatran marksističkim povjesničarem zbog interpretacije engleske revolucije kao buržoaske revolucije u djelu *The English Revolution 1640*. Istraživao je antagonističke interese sukobljenih strana, te proces stvaranja kapitalističkog sustava.¹⁵⁴

Jedan od najpoznatijih marksističkih povjesničara je Eric Hobsbawm. Historijska znanost bi, prema njegovom shvaćanju, trebala specijalnim poddisciplinama istraživati dimenzije koje čine složeno jedinstvo povijesti u određenom razdoblju. Njegova važna djela su: *Doba revolucije*, *Doba kapitala* i *Doba ekstrema*. U njima postavlja tezu o „dvojnoj revoluciji“ (koja obuhvaća francusku revoluciju i industrijsku revoluciju) i istražuje na koji način ona sudjeluje u promjeni društvenih struktura i koji su njezini prostorni dometi. Hobsbawm također proučava kakav je međusoban odnos navedenih revolucija.¹⁵⁵ Osim navedene teorije o utjecaju dvojne revolucije, Hobsbawm je dao doprinos i historiji „odozdo“ istraživanjem masa koje pružaju otpor različitim oblicima kriminala, nazvanim „primitivnim pobunjenicima“. Prikazuje uzroke i motive koji su doveli do njihova sukoba sa društvom, te ciljeve koje nastoje njima ostvariti. On ih tumači kao pokušaje prilagodbe ekonomiji kapitalističkog sustava.¹⁵⁶

Sljedeći važan predstavnik historiografije pod utjecajem marksizma i najpoznatiji predstavnik historije „odozdo“ (*history from below*) je Edward Thompson. Njegovo djelo *Nastanak engleske radničke klase* je izdano 1963. godine i prikazuje stvaranje radničke klase u Velikoj Britaniji između 1780. i 1832. godine. Za Thompsona klasa je nastala kao

¹⁵¹ Gross, *Historijska znanost*, 206-209.

¹⁵² Gross, *Suvremena historiografija*, 354-355.

¹⁵³ Ibid., 298-299.

¹⁵⁴ Ibid., 299.

¹⁵⁵ Ibid., 299.

¹⁵⁶ Ibid., 299-300.

posljedica procesa u kojem su ljudi oblikovali zajednički interes temeljem zajedničkog iskustva, a klasna svijest je predstavljala ovladavanje iskustvom na području kulture (dotadašnje marksističko tumačenje klasnu svijest je vidjelo kao racionalan odgovor ekonomskoj strukturi u kojoj djeluje klasa). Njegova je teza bila da širi slojevi bitno sudjeluju u stvaranju vlastitog kulturnog identiteta, a to je dokazivao istraživanjem načina na koji su širi slojevi doživljavali društvene preobrazbe. Thompson je shvaćao kulturu kao glavnu pokretačku snagu povijesnog razvoja. Uveo je koncept „moralne ekonomije“ u objašnjenju pobuna i nasilja engleske mase u 18. stoljeću.¹⁵⁷

3.2. Marksizam i hrvatska historiografija druge polovice 20. stoljeća

Pitanje o prisutnosti i primjeni marksističke teorije u hrvatskoj historiografiji u drugoj polovici 20. stoljeća je problematično. Konsenzus o navedenom pitanju ne postoji, iako je potrebno napomenuti kako se radi o novome području istraživanja. Postoje procjene određenih povjesničara koje hrvatsku historiografiju u razdoblju 1945.-1990. godine vide kao bitno ideologiziranu i izrazito prožetu marksizmom, iako i suprotno mišljenje ima niz zastupnika. Zbog socijalističkog državnog okvira očekuje se da je bilo partijskog uplitanja u historiografsku djelatnost, ali upitno je koliko je Partija u tome uspjela. Dio jugoslavenskog identiteta, osim marksizma, činili su i drugi elementi: bratstvo i jedinstvo, Titov kult, važnost Narodnooslobodilačke borbe i slavenska solidarnost.¹⁵⁸ Važno je prepoznati navedene elemente jer se može očekivati njihova prisutnost kako u historiografiji, tako i u analizi udžbenika u sljedećem poglavlju, iako nisu dio marksističkog tumačenja u historiografiji.

Partija je najveći pritisak vršila u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata.¹⁵⁹ Utjecaj je djelomično dolazio preko Odjeljenja za agitaciju i propagandu CK KPJ (dalje: Agitprop CK KPJ) pod vodstvom Milovana Đilasa. Agitprop je bio zadužen za političko i ideološko usmjeravanje članova Partije i jugoslavenskog stanovništva. Organizatorska uloga navedenog tijela uključivala je sljedeće: organiziranje prosvjetne i kulturne politike, nadzor nad propagandom, izdavačkim planovima i tiskom, odluke vezane uz proslavu važnih godišnjica, etc.¹⁶⁰ Sukob s SSSR-om uzrokovao je početak brojnih reformi koje su trebale otvoriti put liberalnijoj politici, a zadaće Agitpropa preuzela je 1955. godine

¹⁵⁷ Gross, *Suvremena historiografija*, 301-302.

¹⁵⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 120.

¹⁵⁹ Snježana Koren, „Rad Povijesnog društva Hrvatske na izobrazbi nastavnika kao odraz nove jugoslavenske politike povijesti“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić, (Zagreb: FF pres [i. e.] Filozofski fakultet ; Društvo za hrvatsku povjesnicu ; Doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012), 147. (Dalje: Koren, „Rad Povijesnog društva Hrvatske“)

¹⁶⁰ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 34.

Ideološka komisija Centralnog komiteta SKJ.¹⁶¹ Partija je nastojala utjecati na historiografiju na različite načine. Nakon pokretanja historijskog časopisa *Historijski zbornik* 1948. godine, članci u početnim izdanjima su poticali na usmjeravanje historiografije na historijski i dijalektički materijalizam.¹⁶²

Godine 1949. u *Komunistu* je izašao članak Milovana Đilasa pod nazivom *O nacionalnoj historiji kao vaspitnom predmetu* koji je sadržavao upute namijenjene povjesničarima o pravilnoj primjeni marksizma-lenjinizma u radu na nacionalnoj historiji, odnosno upute za rad na knjizi *Historija naroda Jugoslavije*. Neke od uputa glase kako bi se rad na nacionalnoj povijesti trebao temeljiti na osnovi dijalektičkog materijalizma jer to predstavlja sastavni dio ideološke borbe. Prema Đilasu, bilo je potrebno tražiti primjere općih zakonitosti koje su formulirane u klasičnim marksističkim djelima, te otkrivati „pozitivne“ i „negativne“ snage iz prošlosti. Posebna pažnja se trebala posvetiti revolucionarnim epohama, jer će se shvaćanjem tih epoha lakše razumjeti „mirni“ povijesni procesi koji im prethode. Đilasov članak predstavlja zanimljiv primjer u pitanju sovjetskog utjecaja na razvoj historiografije u Jugoslaviji, jer u njemu poziva na korištenje *Historije SKP (b)* kao uzora po metodama pisanja, povezivanjem narodne borbe sa ulogom „velikih ličnosti“¹⁶³, objašnjenju uloge pojedinih klasa i partija u određenim periodima borbe, uzajamnom djelovanju ideja i materijalnog svijeta, etc.¹⁶⁴ Sličnost sa sovjetskom historiografijom bilo je naglašavanje jednog povijesnog događaja kao utemeljivačkog mita. U SSSR-u je to bila Oktobarska revolucija, a u jugoslavenskom slučaju Drugi svjetski rat kao Narodnooslobodilački rat.¹⁶⁵

Društvene znanosti smatrane su ključnim medijem za prenošenje marksističke teorije u društvu. Nova ideološka osnova države utjecala je na usmjeravanje istraživačke djelatnosti, pa su popularne teme postale socijalna i ekonomska povijest, posebno feudalizam, revolucionarni pokreti, društveni razvitak, razvoj kapitalizma. U korist jačanja ideologije *bratstva i jedinstva* izbjegavalo se proučavanje tema o sukobima između pojedinih jugoslavenskih naroda.¹⁶⁶ U okviru nacionalne povijesti proučavali su se elementi koje je bilo

¹⁶¹ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 43-45.

¹⁶² Branimir Janković, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2015), 43. (Dalje: Janković, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije“)

¹⁶³ Potrebno je naglasiti razliku između termina „istaknutih ličnosti“ i „velikih ličnosti“: prvi pojam ukazuje na značajnu ulogu određenih osoba u povijesnom procesu, ali im pritom ne pripisuje (nužno) karakteristike genijalnih pojedinaca u svim životnim područjima, kao što je to slučaj sa pojmom kategorijom „velikih ličnosti“.

¹⁶⁴ Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960.* (Zagreb: Ibis grafika, 2013), 307-313. (Dalje: Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*)

¹⁶⁵ Ibid., 375.

¹⁶⁶ Ibid., 226-243.

jednostavno uklopiti u marksističko viđenje prošlosti: hereze, seljačke bune, revolucije, društvene strukture, ekonomsku povijest, historiju radničkog pokreta, etc. Bilo je poželjno istraživanje onih elemenata koji su smatrani naprednima u okviru marksističke teorije.¹⁶⁷ Povijest Narodnooslobodilačke borbe (dalje: NOB) je bila važna tema i poticalo se njezino proučavanje zbog njezine legitimacijske uloge u državi – ona je predstavljala događaj u kojem se formirala nova jugoslavenska država i stoga važan element u kreiranju zajedničkog jugoslavenskog identiteta.¹⁶⁸

Unatoč partijskom nastojanju, većina hrvatskih povjesničara je u svojim radovima površno koristila marksističku terminologiju¹⁶⁹ i istraživali su nova područja, primjerice gospodarsku i društvenu povijest, koja je u dotadašnjoj historiografiji bila predmetom manjeg interesa, a njihovo proučavanje potaknuto je službenom ideologijom.¹⁷⁰ Jedan od rijetkih hrvatskih povjesničara čija djela su pisana u okviru marksističke teorije je bio Josip Adamček.

Josip Adamček se bavio temama ekonomske i socijalne povijesti, te agrarnim odnosima. Napisao je djelo *Seljačka buna 1573* koje je objavljeno 1968. godine. Njegova interpretacija se kretala u okviru marksizma što je bilo očito iz sljedećih elemenata: seljacima je pripisivao razvijenu klasnu svijest zbog koje su pokušali stvoriti narodnu državu, buna je nastala kao izraz sukobljenih interesa plemića i narodne mase, te mora služiti kao inspiracija budućim revolucionarnim događajima.¹⁷¹ Dakle, Adamček je iz marksističke teorije preuzimao dio formulacija iz historijskog materijalizma (primjer „potlačene mase“), a u interpretaciji je naglašavao klasnu borbu, kritiku viših slojeva i religije.¹⁷²

¹⁶⁷ Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 278-280.

¹⁶⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 310.

¹⁶⁹ Postoje navodi o situaciji da su povjesničari upućivali jedni druge da svoje radove samo oboje crvenim, ali neka i dalje nastave pisati kako su i ranije pisali. (Prema: Branimir Janković, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić, (Zagreb: FF pres [i. e.] Filozofski fakultet ; Društvo za hrvatsku povjesnicu ; Doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012), 138.); također, Grga Novak je kao profesor povijesti na Filozofskom fakultetu studentima govorio da pri pisanju radova „...samo malo poškrope sa crvenim i da će sve biti u redu...“ (Prema: Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 119).

¹⁷⁰ Branimir Janković, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić, (Zagreb: FF pres [i. e.] Filozofski fakultet ; Društvo za hrvatsku povjesnicu ; Doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012), 136-138. (Dalje: Janković, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji?“)

¹⁷¹ Janković, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije“, 251.

¹⁷² Ibid., 260.

No povjesničari su se u cjelini različito postavljali prema primjeni marksizma. Primjerice Vaso Bogdanov se bavio revolucionarnim temama hrvatske povijesti 19. stoljeća¹⁷³ i nazivao se marksističkim povjesničarom.¹⁷⁴ No procjena njegovih djela od strane drugih povjesničara redom navodi kako se ne radi o marksističkom pristupu već o pseudomarksizmu ili vulgarnom marksizmu. Bogdanov je u izvorima koristio samo one dijelove koji su odgovarali tezama koje je postavljao vođen teorijskim okvirom marksizma. Dijelove izvora koji su mu smetali u dokazivanju određenih tvrdnji je izostavljao i zato su njegova djela bila temom brojnih kritika.¹⁷⁵

U prikazivanju prisutnosti ili odsutnosti marksističkog tumačenja u hrvatskoj historiografiji Jaroslav Šidak, važan povjesničar, znakovit je primjer. U određenim prigodama on se sam izjašnjavao marksistički orijentiranim povjesničarom, ali u djelima nije koristio ekonomsku i klasnu analizu društva, te ostale interpretacije koje proizlaze iz historijskog materijalizma.¹⁷⁶

Tri navedena primjera pružaju dobru sliku kompleksnosti procjene o prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji i koliko je ta prisutnost bila plod političkog pritiska. O djelima autora poput Bogdanova i Adamčeka se polemiziralo, kao i o njihovim marksistički orijentiranim interpretacijama. Ocjene radova primjerice Bogdanova i Šidaka govore u prilog tezi kako historiografija nije bila pisana pod izrazitijim utjecajem historijskog materijalizma. Može se zaključiti kako je marksizam bio u određenoj mjeri zastupljen, ali nije bio sveprisutan u hrvatskoj historiografiji u drugoj polovici 20. stoljeća. Osim toga, utjecao je na uvođenje novih tema.¹⁷⁷

¹⁷³ Janković, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije“, 46.

¹⁷⁴ Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 225.

¹⁷⁵ Janković, „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije“, 47-49.

¹⁷⁶ Ibid., 51.

¹⁷⁷ Ibid., 273.

4. POVIJESNI SADRŽAJI U UDŽBENICIMA ZA PREDMETE OSNOVE MARKSIZMA I TEORIJA I PRAKSA SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA

Ovo poglavlje donosi pregled povijesnih sadržaja koji se nalaze u udžbenicima predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma i njihovu analizu. Poredak povijesnih tema temelji se na kronološkom redu. Prvo se donosi informacija o udžbeniku u kojem se nalazi taj prikaz teme, te naziv poglavlja. Svaka je tema potom predstavljena na onaj način kako glasi njezin prikaz u udžbeniku i analiza takvog prikaza, a poredak prikaza prema udžbenicima je također kronološki poredan. Kako bi bila jasnija perspektiva iz koje autori udžbenika pristupaju tumačenju povijesnih sadržaja, prvo slijede osnovne informacije o njima.

4.1. O autorima udžbenika

Prvi udžbenik *Osnove marksizma* objavljen je 1974. godine. Napisali su ga Nikola Kuvačić i Nikola Matijević. Prema informacijama u udžbeniku znamo kojim područjima rada su se bavili autori: Nikola Kuvačić bio je predavač Više ekonomske škole u Splitu, a Nikola Matijević bio je pedagog Školskog centra za robni promet i turizam u Zadru.

Drugi udžbenik *Osnove marksizma* napisao je Stjepan Haladin. Prvi puta je objavljen 1976. godine. Stjepan Haladin je diplomirao filozofiju na Filozofskom fakultetu, a potom doktorirao s temom *Funkcija obrazovanja u suvremenom društvu* na Fakultetu političkih nauka 1981. godine. Područja istraživanja kojima se bavio su bile industrijska sociologija, sociologija i pedagogija rada, te organizacija radno-realnog obrazovanja. Od 1988. godine bio je redoviti profesor sociologije na Građevinskom fakultetu u Zagrebu. Osim udžbenika *Osnove marksizma*, bio je autor djela *Obrazovanje na raskrsnici*, *Industrijska sociologija*, *Tehnologija i organizacija*.¹⁷⁸

Udžbenik *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* napisao je Veljko Mratović. Prvi puta je objavljen 1976. godine. Veljko Mratović završio je pravni studij u Zagrebu 1940. godine. Predavao je politički sistem SFRJ, ustavno pravo i suvremene političke sisteme na Pravnom fakultetu u Zagrebu.¹⁷⁹

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* napisala je skupina autora i objavljen je 1986. godine. Maja Uzelac završila je studij filozofije na Sveučilištu u Zagrebu, te je potom devet godina radila kao profesor u srednjoj školi. Sudjelovala je u izradi

¹⁷⁸ Pristup ostvaren 26. IX. 2015., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7130>.

¹⁷⁹ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42199>.

nastavnog plana i programa za filozofiju i sociologiju.¹⁸⁰ Srđan Dvornik diplomirao je filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te završio postdiplomski studij na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu.¹⁸¹ Milan Galović diplomirao je na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, a 1985. doktorirao s temom *Schelerova fenomenologijska analiza socijalnog bitka*. Predaje kolegije „Socijalna filozofija“, „Filozofija znanosti i tehnike“ i „Estetika“ na Tekstilno-tehnološkom fakultetu u Zagrebu.¹⁸² Dubravka Janda diplomirala je povijest umjetnosti i filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu.¹⁸³ Tomislav Rešković profesor je logike, filozofije i književnosti.¹⁸⁴ Lino Veljak diplomirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao 1982. godine.¹⁸⁵ Među autorima tog udžbenika su i Slavko Juriša i Antun Vujičić.

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* napisali su Dušan Bilandžić i Mirjana Kasapović i objavljen je 1987. godine. Dušan Bilandžić završio je Pravni fakultet u Beogradu, a doktorirao na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu temom *Od revolucionarnog etatizma do samoupravljanja (Preobražaj društveno-ekonomske strukture Jugoslavije 1945–1965)*. Od 1967. godine bio je direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, a od 1974. profesor na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Obnašao je niz političkih funkcija i bio predsjednik komisije za historiju Predsjedništva CK SKH.¹⁸⁶ Mirjana Kasapović profesorica je na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu.¹⁸⁷

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3* napisao je Vjeran Katunarić, koji je doktorirao sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na kojem je radio kao asistent i zatim profesor.¹⁸⁸

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4* napisali su Hotimir Burger i Boris Kalin. Hotimir Burger završio je studij filozofije i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1966. godine. Doktorirao na istom fakultetu 1975. s tezom *Problem znanosti u Marxovu djelu. Znanost i povijest*. Godine 1986. postao je redovni

¹⁸⁰ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <file:///C:/Users/Student/Downloads/39QUSJ.pdf>.

¹⁸¹ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.fraktura.hr/autori.aspx?autor=149>.

¹⁸² Ozren Žunec, *Suvremena filozofija* (Zagreb: Školska knjiga, 1996), 545.

¹⁸³ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., https://en.wikipedia.org/wiki/User:Rpezer/Dubravka_Janda.

¹⁸⁴ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., file:///C:/Users/Student/Downloads/Prolegomena_10_1_2011_Recenzije_Pusic.pdf.

¹⁸⁵ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/nastavnici/lino-veljak/>.

¹⁸⁶ Pristup ostvaren 26. IX. 2015., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1945>.

¹⁸⁷ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <https://tkojetko.irb.hr/znanstvenikDetalji.php?sifznan=3439&podaci=biografija>.

¹⁸⁸ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://tripalo.hr/biografije/vjeran-katunaric/>.

profesor Odsjeka za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.¹⁸⁹ Boris Kalin je doktorirao filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bavio se unapređivanjem nastave filozofije i napisao udžbenik iz filozofije *Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa*. Radio je kao profesor na Pedagoškoj akademiji i Filozofskom fakultetu u Zagrebu.¹⁹⁰

4.2. Prikaz i analiza povijesnih sadržaja u udžbenicima za predmete Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma

Povijesni sadržaji su u navedenim udžbenicima isprepleteni s marksističkom teorijom. Teme iz povijesti prvenstveno su služile za objašnjenje pojedinih dijelova marksističke teorije, odnosno one su upotrijebljene u svrhu argumenata za učenike zbog kojih su učenici trebali samostalno prosuditi o marksističkom pogledu kao jedinom ispravnom pogledu na život. Zato će u ovom radu biti predstavljene samo one povijesne teme koje se spominju u više udžbenika kako bi bila moguća usporedna analiza u njihovoj naraciji. Prva od takvih tema je robovlasničko društvo.

4.2.1. Robovlasničko društvo

Prvi prikaz robovlasničkog društva pojavljuje se već u udžbeniku *Osnove marksizma* autora Nikole Kuvačića i Nikole Matijevića iz 1974. godine. Povijesni sadržaj se koristi kako bi se ilustrirao kontekst početka razvoja grčke filozofije. Naslov poglavlja unutar kojeg se opisuje robovlasničko društvo glasi *Antičko shvaćanje svijeta i čovjeka*, a naslov teme *Marxova misao kao logična konsekvencija razvoja zapadne kulture i naučne misli*. Cilj teme je bio, kao što naslov implicira, prikazati povijesni razvoj ljudskog društva i kulture sa vrhuncem ili svršetkom koji je postignut razvojem marksističke misli. Tema je vezana uz jedan od ciljeva predmeta Osnove marksizma prema kojem se očekivalo prihvaćanje marksizma od učenika nakon što sami uvide nužnost u povijesnom slijedu koja dovodi do njegovog razvoja, odnosno razvoja marksizma. U dokazivanju povijesne nužnosti marksizma daje se pregled razvoja kulture i znanstvene misli od grčke filozofije nadalje, tj. izraženo marksističkim formulacijama ovdje se daje pregled razvoja duhovne nadgradnje. Razvoj grčke filozofije je objašnjen razvojem robovlasničkog društva ili prevedeno: duhovna nadgradnja je uvjetovana stupnjem razvoja ekonomske baze. Navedena interpretacija se potvrđuje u tekstu poglavlja gdje je navedeno da su novo društveno uređenje i novi način

¹⁸⁹ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/nastavnici/hotimir-burger/>.

¹⁹⁰ Pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.geoagora.org/kalin-boris/>.

proizvodnje „tražili“ razvoj novog pogleda na svijet, jer mitološki način mišljenja iz razdoblja života u plemenskim grupama nije odgovarao novom načinu proizvodnje. Dalje se navodi:

[...] u daljnjem razvoju filozofske misli umjesto kozmološkog nastaje antropološki period. Ta zamjena filozofskog problema i izučavanja rezultat je društveno-ekonomskih i političkih prilika robovlasničkog društva. Čovjek „skida“ pogled s neba i usredotočuje ga na samog sebe, na robovlasničko društvo koje već uveliko doživljava krizu (ekonomska kriza i učestale borbe između demokracije i aristokracije) [...].¹⁹¹

Tumačenje u kojem ekonomska baza jednosmjerno uvjetuje promjenu duhovne nadgradnje je svojstvo ekonomskog determinizma. Nazivi društveno-ekonomskih formacija, a to su prvobitna zajednica, robovlasničko društvo i feudalni poredak u sljedećem poglavlju, ukazuju na preuzimanje interpretacije povijesti iz IV. glave *Historije Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*. Marx i Engels u *Njemačkoj ideologiji* koriste nazive plemensko vlasništvo, antičko općinsko i državno vlasništvo, te feudalno ili staleško vlasništvo.¹⁹² Kuvačić i Matijević u tumačenju koriste formulacije iz historijskog materijalizma – klasno robovlasničko društvo, siromašno proizvođačko stanovništvo, proizvodni uvjeti.¹⁹³ Autori u opisivanju naglašavaju klasno suprotstavljene interese pa govore o siromašnom proizvođačkom stanovništvu koje je u klasnom sukobu s bogatim i povlaštenim rodovskim starješinama. Produbljenje sukoba dovodi do nastupa „epohe klasnog društva u razvoju čovječanstva“¹⁹⁴.

Stjepan Haladin u udžbeniku *Osnove marksizma* iz 1976. godine mijenja naslov teme u *Društveno – povijesne i teorijske pretpostavke marksizma*. Ta promjena ukazuje na uzročni pristup poučavanju marksizma, tj. ne implicira determinističko shvaćanje povijesti kao naslov teme prethodnog udžbenika. Povijesni sadržaj se koristi u prikazivanju društvenih okolnosti razvoja grčke filozofije, ali je izdvojen u zasebne odlomke s podnaslovima: *Čovjek u središtu*¹⁹⁵, *Društveno-povijesne pretpostavke i osnivanje svjetske države monarhijsko-vojničkog tipa*¹⁹⁶, *Helenizam*¹⁹⁷. Umjesto pojma „robovlasnički poredak“, Haladin govori o

¹⁹¹ Nikola Kuvačić, Nikola Matijević, *Osnove marksizma. Prema nastavnom programu za srednje škole* (Šibenik: NIP Štampa, 1974), 16. (Dalje: Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*)

¹⁹² Marx, Engels, „Njemačka ideologija“, 343-345.

¹⁹³ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 14.

¹⁹⁴ Ibid., 14.

¹⁹⁵ Stjepan Haladin, *Osnove marksizma za srednje škole* (Zagreb: Školska knjiga, 1976), 11. (Dalje: Haladin, *Osnove marksizma*).

¹⁹⁶ Ibid., 13.

¹⁹⁷ Ibid., 14.

„robovlasničkoj demokraciji“¹⁹⁸. Drugo, treće, četvrto i peto izdanje udžbenika *Osnove marksizma* iz 1978., 1982., 1983. i 1984. godine su međusobno jednaka sadržajem i strukturom. U daljnjem ću se tekstu zato referirati samo na drugo izdanje iz 1978. godine koje je različito od izdanja iz 1976. godine. Drugo, treće, četvrto i peto izdanje udžbenika u prikazu navedene teme nemaju elemenata marksističke interpretacije povijesti.

Sadržaj o robovlasništvu u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje* “ iz 1986. godine nalazi se u sklopu poglavlja *Klasna društva*.¹⁹⁹ Naglašen je položaj robova, kao potlačene klase, čime se ističe koncept klasne borbe. Drugo i treće izdanje iz 1988. i 1989. godine imaju jednaki tekst u navedenom poglavlju.

4.2.2. Pojava i širenje kršćanstva

Ova tema se prvi puta spominje u prvome izdanju udžbenika *Osnove marksizma* iz 1974. godine pod naslovom *Srednjovjekovno shvaćanje svijeta*, a slijedi nakon poglavlja *Antičko shvaćanje svijeta i čovjeka*. Nikola Kuvačić i Nikola Matijević u obradi ove teme koriste terminologiju koja se svojstvena marksističkoj teoriji (obespravljeni slojevi naroda, potrošački komunizam, proizvodni karakter, klasa eksploatiranih). Autori prikazuju kršćanstvo kao religiozno učenje (u opreci s filozofskim učenjem) koje nastaje u doba krize robovlasničkog društvenog poretka, početkom 2. stoljeća. Njezino širenje prvo obuhvaća robovsku populaciju, odnosno njihovim riječima: „obespravljene slojeve naroda“²⁰⁰. Nastaje kao izraz krize robovlasničkog sustava i potrebe za njegovom zamjenom sa boljim sistemom društva koji dopušta više slobode. Autori navode da jezgru mišljenja čini ideja o jednakosti ljudi pred bogom bez obzira na društveni položaj, što je privlačilo obespravljene mase u kojima kršćanstvo prvi puta dobiva veći broj sljedbenika. Stoga je napredak koje donosi kršćanstvo kroz crkvenu organizaciju u odnosu na raniji robovlasnički poredak uvođenje ideje jednakosti. Robovi su do tada bili samo „oruđa koja govore“, pa je tek formalna jednakost, kakvu zastupa kršćanstvo, značila napredak. Matijević i Kuvačić opisuju „potrošački komunizam“, poredak u kojem su organizirane općine temeljene na ukidanju privatnog vlasništva i zajedničkom trošenju dobara. Zaključuju da se takav sistem nije mogao održati jer nije „imao proizvodni karakter“.²⁰¹ Kršćanstvo se, dakle, prvo opisuje kao napredan i revolucionarni element jer uvodi ideju jednakosti, što je napredak za robovlasničko društvo.

¹⁹⁸ Haladin, *Osnove marksizma*, 10.

¹⁹⁹ Maja Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* (Zagreb: Školska knjiga, 1986), 54. (Dalje: Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*)

²⁰⁰ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 17.

²⁰¹ Ibid., 17.

To je u skladu sa shvaćanjem o izmjeni društveno-ekonomskih formacija u povijesti, jer do njihove izmjene dolazi utjecajem revolucionarnih elemenata koje ovdje predstavlja pojava kršćanstva. Ipak ovakva pozitivna karakterizacija zamijenjena je negativnom u daljnjem sadržaju, pa se Crkva opisuje kao sredstvo potčinjavanja i eksploatacije. Takvo tumačenje plod je Marxova određenja ideologije prema kojem nadgradnja (od države do religije) služi u korist opstanka vladajuće klase i očuvanja njezinih interesa. Oštra negativna karakterizacija religije vidljiva je iz daljnjeg teksta:

[...] Kršćanstvo je tipična ideologija klasnih društvenih odnosa. Religija je prihvaćena i u kapitalističkom društvu od strane buržuja, jer drži u pokornosti široke narodne mase. Danas ona živi u glavama ljudi kao posljednje uporište ostataka otuđene društvene svijesti, ali ne i u glavama komunista i progresivnih slojeva društva [...].²⁰²

U uvodu u sljedeću temu autori navode sljedeće:

[...] Religiozni način mišljenja odgovarao je stupnju razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa feudalnog društva. Ali moćna crkvena organizacija, koja je zabranjivala svako drugačije, naučno objašnjenje svijeta, nije ipak mogla zaustaviti povijesni tok razvoja društva. I pored prijetnji, zabrana, pa čak i spaljivanja na lomači onih koji su svijet tumačili drugačije od crkvenih dogmi, crkva nije mogla zaustaviti tok razvoja naučne misli [...].²⁰³

Naglašavanjem da je religiozni način mišljenja odgovarao stupnju razvoja proizvodnih snaga uvedeno je determinističko shvaćanje o prevlasti ekonomske baze u razvoju povijesti. Tvrdnjom da Crkva nije mogla spriječiti povijesni tok razvoja društva, osim determinističkog, prisutno je i teleološko shvaćanje povijesti koje nalaže da se ona razvija prema određenom i konačnom stadiju, što bi prema marksizmu bio komunizam.

Udžbenik *Osnove marksizma* Stjepana Haladina iz 1976. godine određuje kršćanstvo kao revolucionarni pokret čime pokazuje zastupanje shvaćanje o razvoju povijesti pod utjecajem revolucija. Haladin zato navodi u opisu pojave kršćanstva da: „... kršćanstvo je ujedno nov i revolucionaran pokret, što je primjereno izraženo nazivom *Novi zavjet* za sve tekstove u kojima je ono zasnovano.“²⁰⁴ Autor navodi pozitivne strane kršćanstva: pravedan Bog kao neiscrpan izvor ljubavi donosi narodu nadu i mogućnost perspektive, iako tek na drugom svijetu. Kršćanstvo se prvenstveno obraća neukima koji primaju vjeru bez objašnjenja, tako da nova vjera isprva ne pokušava pružiti racionalnu uvjerljivost vlastitim tezama. No situacija se brzo promijenila, dolazi do potrebe za sustavnim i racionalnim

²⁰² Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 18.

²⁰³ Ibid., 19.

²⁰⁴ Haladin, *Osnove marksizma*, 16.

osmišljavanjem vjere kako bi se spriječile pojave hereze i kako bi se moglo djelovati na obrazovanje ljude.²⁰⁵ Od 9. stoljeća središta razvoja pismenosti i obrazovanja postaju crkvene škole, a klerici ostaju gotovo jedini nosioci intelektualnog života. U 12. stoljeću se osnivaju prva sveučilišta u Bologni, Parizu, Oxfordu, Cambridgeu, Pragu i Krakovu.²⁰⁶ Negativne strane kršćanstva opisane su na kraju poglavlja, tako da negativna karakterizacija ne izostaje, iako je puno „mekša“ nego kod prethodnih autora. Pri kraju poglavlja o kršćanstvu u srednjem vijeku ono se opisuje kao „...razdoblje mistike, pobožnosti, pokore i vjerovanja gdje se najstrože kažnjava svaki pokušaj inovacije ili promjene svijeta ili društvenog poretka (vlast od Boga, feudalizam, mrtvilo znanosti, inkvizicije, pokore, lomače, katedrale, itd.)...“²⁰⁷. U prikazu sadržaja nije prisutna terminologija koja je svojstvena marksističkoj teoriji. Sadržaj ostaje jednak u sljedećim izdanjima Haladinovog udžbenika.

Tema pojave i širenja kršćanstva se pojavljuje u udžbeniku Hotimira Burgera i Borisa Kalina *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4* iz 1987. godine. Navedena tema se obrađuje u sklopu uvoda u poglavlje *Prikaz srednjovjekovnog razumijevanja svijeta i života*. Novost u sadržaju predstavljaju revolucionarni elementi koji nisu definirani u prethodnim udžbenicima: dijelovi o etici ljubavi i demokratskom duhu kršćanstva. Etika ljubavi je zapovijedima o nenasilju, opraštanju, milosrđu i ljubavi, bila jedan od presudnih oblika zbog kojih kršćanstvo postaje svjetski pokret. Prema Burgeru i Kalinu kršćanstvo posjeduje kozmopolitski duh jer se obraća svim ljudima dobre volje bez obzira na nacionalnu ili plemensku zatvorenost. Kršćani nisu priznavali druge kultove, uključujući i kult cara kao vrhovnog božanstva zbog čega su predstavljali otpor vlasti i bili izloženi progonima. No, kršćanstvo postupno ublažava revolucionarna obilježja, te njegovim prihvaćanjem od strane moćnijih slojeva, postaje oslonac poretka.²⁰⁸ Ostatak sadržaja je kopiran iz Haladinovog udžbenika iz 1976. godine. To ukazuje na zastupanje iste interpretacije, jer se naglašava kršćanstvo kao revolucionaran i napredni element prilikom njegove pojave koji potom postaje oslonac poretka.

4.2.3. Svijet srednjeg vijeka

Opis života u srednjem vijeku prvi puta se spominje tek u udžbeniku *Osnove marksizma* Stjepana Haladina iz 1976. godine, a u kasnijim izdanjima navedenog udžbenika

²⁰⁵ Haladin, *Osnove marksizma*, 15-16.

²⁰⁶ Ibid., 17.

²⁰⁷ Ibid., 19.

²⁰⁸ Hotimir Burger, Boris Kalin, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4* (Zagreb: Školska knjiga, 1987), 102-104. (Dalje: Burger, Kalin, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4*)

nema razlike u tekstu. Tema je inkorporirana u poglavlje *Srednjovjekovno shvaćanje svijeta i čovjeka*. Stjepan Haladin koristi neke izraze koji su specifični za marksističku teoriju – feudalni vazalskovlasnički sustav, proizvođački kmetovi, jačanje proizvodnih snaga.²⁰⁹ Opis srednjeg vijeka sveden je na opis funkcioniranja feudalnog sustava. Iz toga proizlaze dvije stvari: izjednačavanje srednjeg vijeka s feudalizmom kao društvenom formacijom s jedne strane. S druge strane to ukazuje na usmjeravanje fokusa istraživanja na ekonomsku povijest. Naglašavaju se suprotnosti između vladara i njegovih vazala kao element klasne borbe, pokretačke sile povijesti.²¹⁰ Crkva se prikazuje negativno, kao glavni oslonac feudalnog sustava, čime se implicira njezino kočenje napretka povijesnog razvoja, dakle kao jedna od zapreka. Povezuje se stanje prirodne privrede feudalnog sustava sa stanjem moći plemstva, što je dio ekonomske analize i naglašavanje primarne uloge ekonomskog faktora.

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* iz 1986. godine donosi podatke o navedenoj temi unutar poglavlja *Klasna društva* i to tek u nekoliko redaka. Isti sadržaj ostaje u drugom izdanju udžbenika iz 1988. godine. Autori ne pokazuju elemente marksističke interpretacije, osim što je interes posve usmjeren na objašnjenje funkcioniranja feudalnog sustava kao primjera klasnog društva. Primjer objašnjenja pružen je u sljedećem citatu: „U evropskome feudalnom društvu sva se proizvodnja obavlja na selu i najvećim je dijelom poljoprivredna, zemlja je podijeljena feudalnim nasljednim vlasnicima, a s njome im pripadaju i seljaci – kmetovi koji na njoj žive i rade“²¹¹. Važna napomena nalazi se u poglavlju „Evolucija i revolucija“, gdje se govori o evoluciji povijesnih oblika. Istaknuto je kako se ne može govoriti o slijedu epoha, prijelazu iz „niže“ u „višu“ epohu. Daje se primjer stvaranja feudalnog društva, koje je naslijedilo robovlasničko, ali je naglašeno da se feudalno društvo nije rodilo iz robovlasničkog. Autori navode da su novi, plemenski organizirani narodi osvojili prostor Rimskog Carstva koje je bilo u procesu raspadanja. Autori ističu da položaj čovjeka nije bio „bolji“ u feudalnom sistemu naspram njegova položaja u robovlasničkom sustavu, već se tu radilo o različitim društvima.²¹² Jedinu napredak koji se može pratiti je onaj u razvoju tehnike kao što ilustrira sljedeći citat: „U vezi s društvenom evolucijom ne može se za razliku od njezina tehničkog aspekta, govoriti ni o napretku“²¹³. Inače je shvaćanje feudalizma kao „boljeg“ društva od robovlasničkog bila interpretacija

²⁰⁹ Haladin, *Osnove marksizma*, 17.

²¹⁰ Ibid., 17.

²¹¹ Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*, 54.

²¹² Ibid., 172.

²¹³ Ibid., 172.

svojstvena „vulgarnom marksizmu“ vezana uz determinizam i teleologizam povijesti te smjenom društveno-ekonomskih formacija.

4.2.4. Engleska revolucija 1688. godine

Tema se nalazi već u prvome udžbeniku *Osnove marksizma* iz 1974. godine autora Nikole Matijevića i Nikole Kuvačića. Revolucija se spominje ukratko u poglavlju *Francuski racionalizam, engleski empirizam i njemački klasični idealizam* u kontekstu objašnjenja nastanka empirizma. Autori koriste marksističku terminologiju u opisivanju teme (buržoazija, klase) koja, iako je kratka, pokazuje naglašavanje ekonomske baze jer se nastanak empirizma izvodi iz kompromisa buržoazije i feudalaca nastalog revolucijom na sljedeći način:

[...] Slavna revolucija u Engleskoj od 1688. g. završava podjelom vlasti buržoazije i feudalaca pa je utemeljen društveno-politički poredak koji je u svojoj suštini svodi na kompromis ovih dviju klasa. Tako se isto i engleski empirizam svodi na kompromis idealizma i materijalizma [...].²¹⁴

Druge informacije o njihovoj interpretaciji nije moguće detektirati jer se radi o veoma kratkom zapisu.

Stjepan Haladin u udžbeniku iz 1976. godine govori o revoluciji 1688. godine u poglavlju *Empirizam i racionalizam (problem metode)*. Autor opisuje političke prilike kako bi objasnio pojavu interesa za određene teme koje se počinju proučavati u filozofiji, a to su problem države, suvereniteta i društvenog ugovora. Haladin koristi marksističku terminologiju (doba prvobitne akumulacije kapitala²¹⁵) te naglašava važnost ekonomske baze:

[...] „slavnom revolucijom“ ... uspostavljen je društveni poredak koji je Engleskoj osigurao razvoj proizvodnje i trgovine, a vođenje uspješnih ratova omogućilo je stvaranje svjetskog kolonijalnog carstva. Svjetska dominacija i primat Engleske traju sve do prvoga svjetskog rata [...].²¹⁶

U drugom izdanju udžbenika iz 1978. godine je sadržaj vezan uz revoluciju iz 1688. godine izbačen iz pregleda razvoja empirizma i racionalizma, pa se revolucionarni događaji uopće ne spominju.

U udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* iz 1986. godine revolucija se spominje unutar poglavlja *Buržoaske revolucije u Europi*, a sljedeće izdanje zadržava

²¹⁴ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 20.

²¹⁵ Haladin, *Osnove marksizma*, 22.

²¹⁶ Ibid., 22.

jednaki tekst. Autori ovog poglavlja koriste izraze iz dijapazona marksističke teorije kao što su buržoaska demokracija, oplodnja kapitala, buržoaska revolucija.²¹⁷ Naglašava se važnost revolucije za stvaranje povoljne situacije u množenju kapitala:

[...] u svim se sferama društva, u ekonomiji i politici, stvaraju najbolji uvjeti za oplodnju kapitala: seljaci bezemljaši moraju postati jeftini najamni radnici, bezobzirno se pljačkaju kolonije i cvate trgovina robljem, [...].²¹⁸

4.2.5. Prosvjetiteljstvo

O prosvjetiteljstvu se govori u prvom poglavlju *Povijesni uvjeti pojave marksizma* u prvom izdanju udžbenika *Osnove marksizma* iz 1974. godine autora Nikole Kuvačića i Nikole Matijevića. Oni navode da su prosvjetiteljske ideje imale značajnog utjecaja na francusku građansku klasu koja je zatim povela revoluciju. Temu koriste za negativnu karakterizaciju Crkve što dobro ilustrira sljedeći citat:

[...] prosvjetiteljski zanos ... obara teološku zgradu srednjeg vijeka i proklamira razum kao vrhunsko načelo. U svojoj biti prosvjetiteljstvo je borba kritičkog razuma protiv dogmatskih autoriteta koji ne dozvoljavaju čovjeku da sam odlučuje o svojoj sudbini i koji ugrožava osnovna ljudska prava. Proklamirajući čisti um, razum za vrhovni princip, prosvjetitelji najprije kritiziraju teologiju crkvenu dogmatiku, zatim napadaju kršćanstvo i objavljenu religiju, da bi napokon odbacili svaku religiju i proglasili čovjeka za jedinog i apsolutnog gospodara svoje sudbine [...].²¹⁹

Autori koriste snažne izraze i opise u svrhu stvaranja odbojnosti prema religiji i Crkvi kod učenika. Izvor takvog zahtjeva leži u Marxovoj i Engelsovoj karakterizaciji Crkve kao osloncu eksploatatorskih težnji.

Stjepan Haladin u udžbeniku *Osnove marksizma* iz 1976. godine opisuje temu u poglavlju *Bitne značajke prosvjetiteljstva*. Vremenske granice prosvjetiteljskog pokreta određuje revolucijama: početak predstavlja engleska revolucija 1688. godine, a kraj francuska revolucija 1789. godine.²²⁰ Haladin na taj način ističe revolucionarna razdoblja u povijesti kao dio marksističke interpretacije povijesti. Autor opisuje život plemstva:

[...] Za vladavine Luja XIV i kasnije Luja XV dvor i plemstvo vode rasipan, truo, nerazuman, neprirodan i razuzdan život. Treći stalež građana, trgovaca i industrijalaca zahtijeva politička

²¹⁷ Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje* 1, 182.

²¹⁸ Ibid., 182.

²¹⁹ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 11.

²²⁰ Haladin, *Osnove marksizma*, 23.

prava i utjecaj u skladu sa svojom gospodarskom moći. Suprotnosti postupno dostižu vrhunac, sazrijevaju uvjeti za odlučan obračun što će se uskoro dogoditi [...].²²¹

Navedeni citat sadrži dva elementa. Prvi element je osuda djelovanja plemića. Drugi je element opreka između njihovog luksuznog života i egzistencije siromašnog trećeg staleža koji je dio klasne analize, kao prikaz stalnih antagonizama između klasa. Prosvjetiteljstvo na kraju ocjenjuje kao nerevolucionaran element, što je karakteristično za vulgarno-marksističku interpretaciju povijesti u kojoj se revolucionarni elementi moraju stalno naglašavati kao pokretači povijesti:

[...] Oni, međutim, nisu zagovornici oružanog prevrata, jer gaje idealističku vjeru u svemoć uma kao pokretača povijesti. Prosvijećenošću će um prevladati sve oblike nerazumnosti, sva društvena zla i ostvariti prirodno, razumno, najbolje uređenje. U tom smislu prosvjetitelji nisu revolucionarni [...].²²²

Inzistiranje na oružanom, nasilnom obliku provođenja revolucije potječe iz okvira teksta *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu* što je znak vulgarno-marksističke interpretacije povijesti.

U drugom, promijenjenom izdanju udžbenika *Osnove marksizma* iz 1978. godine je poglavlje o prosvjetiteljstvu drastično promijenjeno, jer iako je podnaslov *Prosvjetiteljstvo i materijalizam 18. stoljeća*, tekst je siromašan povijesnim sadržajem. Naglasak je stavljen na glavne predstavnike prosvjetiteljstva i njihova djela. O pokretu je pružena tek osnovna informacija kao duhovnom pokretu koji vlada kulturom Europe u 18. stoljeću, te da „predstavlja idejnu pripremu građanskih – buržoaskih revolucija“²²³, sa glavnom karakteristikom vjere u um.²²⁴ Ovakvo tumačenje potječe od Marxa, koji naglašava važnost ideja u revolucionarnim događajima.

Prvo i drugo izdanje udžbenika *Marksizam i socijalističko samoupravljanje I*“ iz 1986. i 1988. godine sadrže jednaki tekst o temi prosvjetiteljstva. Tema se nalazi u poglavlju *Buržoaskie revolucije u Europi*. Ističe se borba prosvjetitelja protiv Crkve koja drži ulogu vrhovnog feudalca.²²⁵ Time je naglašena uloga prosvjetitelja kao revolucionarnog i naprednog elementa u povijesti. To je pokazatelj protežiranja revolucionarnih razdoblja i elemenata u povijesti.

²²¹ Haladin, *Osnove marksizma*, 23-24.

²²² Ibid., 24.

²²³ Haladin, *Osnove marksizma*, 2. izd., 28.

²²⁴ Ibid., 28.

²²⁵ Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*, 182.

Isti pristup donosi udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4* iz 1987. godine. Tema se obrađuje u poglavlju *Prosvjetiteljstvo* kao jedna od bitnih filozofskih pretpostavki marksizma. Naglasak je na opisu predstavnika prosvjetiteljstva i njihovim djelima. O pokretu se govori kao duhovnoj revoluciji koja predstavlja pripremu društvenoj revoluciji.²²⁶

4.2.6. Razvitak sredstava za proizvodnju i industrijske revolucije

Ova tema prvi puta se pojavljuje u udžbeniku Stjepana Haladina iz 1976. godine. Naslov poglavlja glasi *Razvitak sredstava za proizvodnju* i daje se pregled povijesti od ratarske revolucije do nuklearnog doba. Razlog tome je u Marxovom i Engelsovom shvaćanju povijesti prema kojem je upravo razvoj sredstava za proizvodnju element o kojem ovisi cjelokupni razvoj društva i društvenih odnosa. Haladin koristi pojmove karakteristične za djela marksističkih autora (primjer: proizvodne snage²²⁷), ali ne uvodi društvene posljedice tog razvoja koje bi pružile dodatne informacije o marksističkom utjecaju na interpretaciju.

Autori udžbenika *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* u dva izdanja (1986. i 1988. godina), koja imaju jednaki tekst o navedenoj temi, donose pregled društvenih posljedica razvitka proizvodnih sredstava. Razvitak sredstava za proizvodnju prati se u poglavlju *Evolucija i revolucija* i počinje sa agrarnom revolucijom. Autori koriste vokabular karakterističan za marksističku teoriju – klasna društva, sredstva za život, višak proizvoda, akumulacija, itd.²²⁸ Oni provode ekonomsku analizu i kakav utjecaj je imala promjena ekonomske baze na cjelokupno društvo:

[...] Taj je prijelaz izazvao tako duboke promjene u društvenom uređenju života ljudi da ga ne označavamo naprosto korakom u evoluciji, već govorimo o agrarnoj revoluciji. S njom su nastale promjene kao što su stalno nastanjivanje na jednom području, proizvodnja veće količine životnih sredstava za svakog čovjeka, politička organizacija za obranu vlastitog teritorija i održavanje proizvodnje, izdvajanje klase koja upravlja (zahvaljujući kako potrebi cijele zajednice za obranom, tako i višku proizvoda ostvarenom produktivnijim, poljoprivrednim načinom proizvodnje) [...].²²⁹

²²⁶ Burger, Kalin, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4*, 114.

²²⁷ Haladin, *Osnove marksizma*, 48.

²²⁸ Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*, 172.

²²⁹ Ibid., 172.

4.2.7. Francuska revolucija

Nikola Kuvačić i Nikola Matijević obrađuju temu u udžbeniku *Osnove marksizma* iz 1974. godine. Naslov poglavlja glasi *Povijesni uvjeti pojave marksizma*. Autori pristupaju ovoj temi vokabularom karakterističnim za djela marksističkih autora, a koji imaju dodatno emocionalni naboj:

[...] Kada je francuska građanska klasa povelu odlučujuću borbu protiv feudalnih društvenih odnosa, eksploatacije, ugnjetavanja, privilegija i nejednakosti, onda su idejne vođe francuske revolucije u ime razuma (čistog uma) proklamirali vječno bratstvo, slobodu, jednakost, vječitu istinu i neprikosnovenost ljudskih prava ... građanska klasa u Francuskoj vlast dobiva revolucijom. Ubrzo poslije dolaska građanske klase na vlast stvarnost novih kapitalističkih društvenih odnosa demantirala je ideje prosvjetitelja i obećanja građanske klase ... rasplamsala se do tada neviđena klasna borba između građanske klase na vlasti i obespravljenog proletarijata [...].²³⁰

Iz navedenog citata je vidljiva osuda djelovanja plemića u povijesti, te naglašavanje klasne borbe kao pokretačke sile povijesti. Druga sila koja pokreće povijest jest sama revolucija o kojoj se govori. Autori uvjetuju sve promjene društva promjenom ekonomske baze (razvoj industrije u kapitalizmu dovodi do carstva zla).²³¹

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* iz 1986. godine sadrži opis Francuske revolucije u poglavlju „Buržoasko revolucije u Europi“. Autori koriste pojmove kao što su: buržoaska revolucija, ostvarenje vlastitog privatnog interesa, eksploatacija radnika.²³² Naglašava se klasna borba i antagonistički interesi klasa: „postalo je jasno da buržoazija želi poredak zasnovan na eksploataciji radnika.“²³³ Sljedeće izdanje udžbenika iz 1988. godine ne uvodi promjene u poglavlje.

4.2.8. Povijest radničkog pokreta

Prvi spomen navedene teme je već u prvome izdanju udžbenika *Osnove marksizma* iz 1974. godine. Obraduje se u poglavlju *Povijesni uvjeti pojave marksizma*. Ova se tema obrađuje zbog njene važnosti u teoriji marksizma. Nikola Kuvačić i Nikola Matijević koriste terminologiju iz dijapazona historijskog materijalizma (proleter, tehnološki proizvodni uvjeti,

²³⁰ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 11-12.

²³¹ Ibid., 12.

²³² Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*, 183.

²³³ Ibid., 183.

eksploatacija, klasa). Opisuje se težak položaj radništva kako bi se naglasio klasni položaj i njegove posebnosti:

[...] Suprotnost između bogatih i siromašnih, buržuja i proletera bila je sve veća. Kapitalistički način proizvodnje donio je blagostanje buržuaziji, a siromaštvo i bijedu radnicima. Tegoban rad i nepodnošljivi uvjeti života doveli su do povećanja kriminala, prostitucije, korupcije, alkoholizma i drugih društvenih poroka ... U početku proleter se nisu borili protiv kapitalističkih društvenih odnosa i buržoazije, nego protiv pojedinih kapitalista. Svoju zanosnu mržnju i bijes oni upravljaju na strojeve, misleći da su oni izvor njihove nesreće i da će njihovim uništenjem vratiti izgubljeni položaj samostalnog sitnog proizvođača ... dolazi do još veće diferencijacije između antagonističkih klasa – buržoazije i proletarijata. Radnička klasa postaje sve više svjesna sebe kao klase pa se sve više suprotstavlja buržoaziji smišljenim i organiziranim akcijama [...].²³⁴

Matijević i Kovačić naglašavaju klasnu borbu kao pokretača povijesti.

Povijest radničkog pokreta je prva od analiziranih tema koja se obrađuje u udžbeniku *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*. Autor udžbenika je Veljko Mratović, a prvo izdanje potječe iz 1976. godine. Posljednje, deveto izdanje izlazi 1984. godine, ali sadržaj udžbenika se nije mijenjao, tako da ću se u daljnjim analizama referirati na prvo izdanje. Mratović opisuje razvoj čartističkog pokreta kao važnog primjera u prikazu formiranja radničke klase i njezine svijesti. Radnička klasa zauzima važno mjesto u teoriji marksizma jer mora provesti revoluciju za uspostavu besklasnog komunističkog društva, a čartistički pokret je, prema Mratoviću, predstavljao prvu pojavu organiziranog i osviještenog radničkog pokreta. Autor daje detaljan prikaz povijesti čartističkog pokreta u poglavlju *Razvoj i pokušaji ostvarivanja ideje samoupravljanja u historiji radničkog pokreta i borbe za socijalizam*. Tema je opisana na tri stranice: spominje kako je pokret dobio naziv prema povelji, formiranje različitih idejnih strujanja u pokretu i njihove sljedbenike, te ciljeve, opisuje zahtjeve pokreta i faze njegovog razvoja.²³⁵ Mratović ne koristi klasične marksističke izraze.

Udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje I* donosi kratak pregled teme u poglavlju *Problem osvještavanja klasnog identiteta proletarijata*. Iduće izdanje udžbenika iz 1988. godine ima jednako poglavlje. Marksistička teorija je imala utjecaja na izbor teme i

²³⁴ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 12-13.

²³⁵ Veljko Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1976), 7-9. (Dalje: Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*)

njezina sadržaja, koji upućuje na klasnu analizu. Fokus istraživanja usmjeren je na radničku klasu. Opisani su ludistički i čartistički pokret.²³⁶

4.2.9. Pariška komuna

Tema se prvi puta spominje u udžbeniku *Teorije i prakse samoupravnog socijalizma* autora Veljka Mratovića u poglavlju *Razvoj i pokušaji ostvarivanja ideje samoupravljanja u historiji radničkog pokreta i borbe za socijalizam*. Pariška je komuna kao tema izrazito važna i za marksističko tumačenje povijesti ali i zbog samoupravljanja, kao prvi povijesni primjer. Dakle, ovdje se radi dvostrukoj važnosti teme, kojom je trebalo učvrstiti marksističko oblikovanje učenika i opravdati put jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Upravo zato Veljko Mratović najveću pažnju posvećuje njezinom obliku i organizaciji, uz korištenje marksističke terminologije (eksploatirane mase). Opisuje se njezina organizacija koja je funkcionirala tako da je Komuna bila instrument zajedničkog djelovanja građana. Prilikom rješavanja važnih pitanja moraju se uzeti mišljenja svih građana u obzir i toj svrsi služili su narodni klubovi. U njima se formiralo zajedničko mišljenje svih slojeva u Parizu. Klubovi su se povezali u federaciju sa komitetom na čelu, a autor potom opisuje zadatke komiteta.²³⁷ Sljedeći citat ukazuje na upotrebu klasičnih marksističkih izraza u pristupu temi: „Očito je dakle da su takve reforme izražavale interese širokih eksploatiranih masa, u prvom redu radničke klase“²³⁸. Također, autor u opisu teme naglašava poziciju radnika kao potlačene klase.

Tema se razrađuje u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine. Autor Dušan Bilandžić poglavlje *Pariška komuna 1871. godine* smješta u dio udžbenika pod naslovom *Prvi oblici borbe radničkog pokreta za socijalizam i samoupravljanje*. Bilandžić se u opisivanju Pariške komune također usmjerio na njezinu organizaciju i ustrojstvo.²³⁹

4.2.10. Oktobarska revolucija

Tema se prvi puta spominje u udžbeniku *Teorije i prakse samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine. Ona se nalazi u poglavlju *Razvoj i pokušaji ostvarivanja ideje samoupravljanja u historiji radničkog pokreta i borbe za socijalizam*; potpoglavlje nosi naslov *Sovjeti u*

²³⁶ Uzelac et al., *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*, 196.

²³⁷ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 14.

²³⁸ Ibid., 14.

²³⁹ Dušan Bilandžić, Mirjana Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* (Zagreb: Školska knjiga, 1987), 18. (Dalje: Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*)

oktobarskoj revoluciji. Odabir ove teme ukazuje na shvaćanje revolucije kao pokretačke sile razvoja povijesti, a njezina važnost je u tome što ona predstavlja prvi masovni pokušaj izgradnje socijalizma i samoupravljanja u povijesti, što je bilo važno kao „dokaz“ učenicima o ispravnosti marksističke teorije i pogleda na život. Mratović opisuje formiranje sovjeta i njihovu ulogu: „Oni nisu samo revolucionarni, oni su i klasno jasno opredijeljeni organi, jer su organi proleterske revolucije“²⁴⁰. Time ističe ulogu revolucionarnih elemenata u povijesti. Njihova uloga je bila bitna i zbog opravdanja sistema samoupravljanja, što je očito iz sljedećeg citata: „I to pokazuje da je svaki istinski revolucionarni pokušaj izgrađivanja socijalizma i svladavanja otuđenja, svojstvenih odnosima građanskog društva, okrenut samoupravljanju i nastoji ga ostvariti“²⁴¹. Iz navedenih citata se jasno uočava upotreba vokabulara iz okvira marksističke teorije. Tema je zauzimala tri stranice u udžbeniku i nije tumačena kao izvor jugoslavenske revolucije, već kao jedan od primjera u povijesti u kojima se pokušalo uvesti samoupravljanje. Jedina poveznica između dviju revolucija bila je u naglašavanju uloge sovjeta i narodnooslobodilačkih odbora. Uloge ovih tijela su glorificirane kao primjeri ostvarivanja narodne vlasti.²⁴²

U udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine detaljnije prikazuje razvoj pokreta tvorničkih komiteta i pokreta sovjeta. Tema se obrađuje u poglavlju *Pokret savjeta u Rusiji*. Motiv za obradu teme je jednak kao i kod autora Veljka Mratovića, iako se Bilandžić u opisivanju usmjerio na izvore revolucije, a tema je bila opisana na samo jednoj stranici udžbenika. Autor nije pokušavao napraviti poveznice sa jugoslavenskom revolucijom.²⁴³ Oktobarskoj revoluciji je bilo posvećeno manje prostora nego kritici staljinizma i ulozi Staljina, o čemu će biti više govora u sljedećem poglavlju. Važnost teme je proizlazila iz uloge sovjeta kao povijesnog primjera uvođenja samoupravljanja, pa se zato spominjala samo u sklopu nastave Teorije i prakse samoupravnog socijalizma gdje je bio naglasak na opravdanju koncepta samoupravnog socijalizma.

4.2.11. Staljinizam i uloga Josifa Visarionoviča Staljina

Ova tema je važna i bila je dio gotovo svakog udžbenika zbog sukoba Jugoslavije sa Informbiroom. Pokazivanjem iskrivljenosti puta kojim je krenuo Sovjetski Savez stvara se suprotan pol, u usporedbi s kojim se jugoslavenski put iskazuje kao „ispravan“ u provođenju socijalističkog preobražaja društva. Kuvačić i Matijević opisuju staljinizam i ulogu Staljina u

²⁴⁰ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 17.

²⁴¹ Ibid., 17.

²⁴² Ibid., 17.

²⁴³ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 24.

poglavlju *Različite koncepcije i putovi izgradnje socijalizma i Staljinizam*. Autori ukazuju na povijesne uvjete zbog kojih je sovjetski socijalizam imao posebna obilježja u početku, ali kritiziraju zadržavanje takvog oblika koji je, prema njima, bio negativan jer je kočio proizvodne snage. To znači da je bio antirevolucionaran element u povijesti. Iz toga je vidljivo shvaćanje povijesti koja se razvija prema određenom vrhuncu, konačnom stadiju. Autori se i dalje izražavaju na karakterističan način za marksističke tekstove, pa upotrebljavaju pojmove poput klasna borba, proizvodne snage, itd.²⁴⁴ Opis Staljinove uloge u povijesti služi kao mjesto osude i kritike:

[...] Kad govorimo o zloupotrebama marksizma u teoriji i praksi socijalističke izgradnje onda na prvo mjesto moramo staviti Staljina ... koji je svojim teoretskim postavkama i praktičnim djelovanjem nanio dosta štete razvoju socijalizma u SSSR-u, a i u svijetu [...].²⁴⁵

Haladin opisuje staljinizam tek u drugome izdanju udžbenika *Osnove marksizma* iz 1978. godine u poglavlju *Socijalizam*. Autor koristi izraze poput staljinistički etatističko-birokratski sustav, sredstva za proizvodnju, etc. Glavna je svrha teme bila prikazivanje svih negativnih strana sistema, bez smještanja u povijesni kontekst: državno vlasništvo sredstava za proizvodnju umjesto društvenog, članovi partije sa Staljinom na čelu, dakle državni aparat, upravlja cjelokupnim društveno-ekonomskim i političkim životom, provođenje krutog centralizma od strane državno-administrativnog i partijskog aparata i posljedično izdvajanje sloja rukovodeće birokracije koji se održava terorom i parolama. Dolazi do pojave „čistki“, odvođenja u sibirske logore i likvidacija.²⁴⁶ U pristupu temi je prisutna jaka doza kritike. Staljin se spominje u kontekstu vulgarizacije marksističke teorije u poglavlju *Pojava marksizma – klasici marksističke misli*. Marksizam je, pod Staljinovim utjecajem, sveden na nekoliko dogmi uz ponovno uvođenje mehanicističkog materijalizma.²⁴⁷

Dušan Bilandžić u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine opisuje povijesne uvjete koji dovode do pojave staljinizma, a zatim negativne strane navedenog sistema. Njegov prikaz je uravnoteženiji jer navodi uzroke svim negativnim pojavama: ekonomska nerazvijenost Rusije u vrijeme izbijanja revolucije, niska produktivnost i tehnologijska nerazvijenost poljoprivrede koja je bila temeljna privredna grana, pojava gladi, seljštvo koje je činilo najbrojniji sloj, nepismenost stanovništva do 70%, te stanje ekonomske,

²⁴⁴ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 139.

²⁴⁵ Ibid., 142.

²⁴⁶ Haladin, *Osnove marksizma*, 2. izd., 94.

²⁴⁷ Ibid., 44.

vojne i političke blokade u kojoj se Rusija nalazila nakon provođenja revolucije.²⁴⁸ Bilandžićev pristup u proučavanju sadržaja je u skladu sa naslovom poglavlja u kojem se obrađuje navedena tema: *Povijesne okolnosti nastanka >državnog socijalizma<*. No, osuda staljinizma ostaje i dalje prisutna:

[...] njegovo uzdizanje iziskivalo je napuštanje niza zasada oktobarske revolucije te revidiranje Marxove i Lenjinove teorije. Nova ideologija, politika i poredak ostvarivani su sredstvima i metodama koje će obilježiti cijelo jedno razdoblje u razvitku sovjetskog društva i ostati zapisani u povijesti suvremenoga svijeta po svojoj nasilnosti. Njihov je negativan utjecaj na povijest socijalizma 20. stoljeća neizmjeran [...].²⁴⁹

O Staljinu se govori u istome poglavlju. Opisuje se Staljinova vladavina, u kojoj je diktatorski položaj bio učvršćen političkim terorom. Autor naglašava negativne strane Staljinove vladavine:

[...] Obračunava se sa svima onima koji drugačije misle o pravcima društvenog razvitka ili tek o pojedinim društvenim problemima. Politički ih osuđuje, inscenira sudske procese, protjeruje ih u logore ili pogubljuje [...].²⁵⁰

Tema se ukratko opisuje u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3* iz 1988. godine u poglavlju *Staljinizam*. Vjeran Katunarić opisuje glavne karakteristike staljinizma: potpuno vlasništvo države nad ekonomijom, vojna industrija kao najrazvijeniji sektor, uvođenje natjecateljskog sistema u poduzećima za podizanje produktivnosti rada. Autor navodi da diktatura države i partije prodire u sve dijelove društva, a glavno sredstvo rješavanja sukoba i kriza u državi postaje teror. Kultura se koristi u svrhu propagande takvog društva i vođe. Dolazi do manipulacije povijesnim činjenicama kako bi se staljinistički režim prikazao kao trijumf dosadašnjeg povijesnog razvoja.²⁵¹ Dakle, glavna svrha teme je prikaz svih negativnih strana sistema i njihova osuda, kao antipod jugoslavenskom slučaju.

4.2.12. Narodnooslobodilačka borba

Narodnooslobodilačka borba (dalje: NOB) je bila važna tema u posredovanju ideologije koja se sastojala od elemenata kao što su slobodarske težnje jugoslavenskih naroda te *bratstvo i jedinstvo*. Pojam „Narodnooslobodilačka borba“ se prvi put javlja u programu

²⁴⁸ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 37-38.

²⁴⁹ Ibid., 40.

²⁵⁰ Ibid., 41.

²⁵¹ Vjeran Katunarić, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3* (Zagreb: Školska knjiga, 1988), 56. (Dalje: Katunarić, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3*)

AVNOJ-a 1942. godine.²⁵² Tema NOB-a je bila ishodišna točka koja je, uz bratstvo i jedinstvo te samoupravljanje, trebala poslužiti kao osnova za stvaranje zajedničkog, nadnacionalnog identiteta. U opreci spram unitarnog jugoslavenstva, ideologija druge Jugoslavije je trebala omogućiti paralelni opstanak nacionalnih identiteta.²⁵³ Stoga je ovu temu važno analizirati iz sljedeće perspektive: ne samo kao medij za posredovanje marksističkog oblikovanja učenika, već kao ishodišnu točku druge Jugoslavije. Tema se prvi puta spominje u udžbeniku *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine autora Veljka Mratovića. Poglavlje započinje sljedećim riječima:

[...] Buržoazija se oduvijek nastojala kititi narodnim imenom i prikazivati pobornikom borbe za zaštitu interesa svih ljudi ... Kad je naježda Hitlerovih divizija oborila nenarodnu vladu stare Kraljevine Jugoslavije i dovela okupatora u zemlju, buržoazija je, najvećim dijelom, izdala narodne interese i počela suradnju s okupatorom i kvislinškim režimima koji su služili okupatoru [...].²⁵⁴

Zemljom počinje „vladati teror“, „smišljeno se i sustavno potpiruje bratoubilački rat“²⁵⁵. U narodu se proširilo uvjerenje kako je za katastrofu odgovoran „nenarodni režim stare Jugoslavije“²⁵⁶, pa nastaje borbeno raspoloženje, u čemu se ističe radna klasa i mladež, dok su za potpuni uspjeh bili potrebni i drugi uvjeti:

[...] Nikad nijedan narodni ustanak nije uspio bez sposobna i odvažna rukovodstva, jasna programa koji prihvaća većina naroda i u osnovi povoljne okolnosti u trenutku ustanka. Jedina organizirana politička snaga, koja je mogla pokrenuti i stati na čelo oružane borbe naroda, bila je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je imala sposobno i odvažno rukovodstvo kojemu je pečat davala ličnost Josipa Broza Tita, disciplinirano i dobro organizirano članstvo, spremno na najveće žrtve, prihvatljive ciljeve borbe, i uslijed svega toga uživala je veliki ugled u narodu [...].²⁵⁷

Autor daje prikaz kontrasta između izdaje državnog i vojnog vodstva naspram narodnog ustanka pod vodstvom KPJ. Pojam narodnog ustanka je bio općenito važna sastavnica pripovijedanja o NOB-u jer je ukazivao na ustanak koji je proveo narod nakon izdaje državnog vodstva i kako je u tim događajima jedino KPJ ostala uz narod. Bilo je važno i upućivanje na ključnu ulogu KPJ u uspjehu ustanka. Takvo je tumačenje imalo važnu

²⁵² Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 121.

²⁵³ Ibid., 122.

²⁵⁴ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 18.

²⁵⁵ Ibid., 18.

²⁵⁶ Ibid., 18.

²⁵⁷ Ibid., 18.

legitimacijsku ulogu za KPJ.²⁵⁸ Autor dalje opisuje događaje na Petoj zemaljskoj konferenciji (1940. godine u Zagrebu) gdje je predviđena okupacija Jugoslavije i zato su poduzete opsežne pripreme. Mratović navodi da je nakon kapitulacije stare Jugoslavije osnovan Vojni komitet na čelu sa Titom, a nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez osnovan je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a Titu je dodijeljena dužnost komandanta.²⁵⁹ Važna je napomena da tada započinju oružane akcije partizanskih odreda u svim dijelovima Jugoslavije koje prerastaju u opći narodni ustanak, te dolazi do oslobođenja dijelova teritorija gdje se stvaraju novi organi narodne vlasti: narodnooslobodilački odbori.²⁶⁰ Ovakav slijed događaja potječe od Titovog prikaza ustanka u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, prema kojem nakon njemačkog napada na SSSR nastaje ustanak pod vodstvom KPJ.²⁶¹ Autor zatim na pola stranice opisuje zadatke i funkcije narodnooslobodilačkih odbora, a završava opisom formiranja AVNOJ-a. Zatim slijedi važan prijelaz u govor o revoluciji koji glasi:

[...] A kad je narod, široke mase eksploatiranih i potlačenih, došao u mogućnost da slobodno izrazi i ostvari svoju volju i svoje interese, narodnooslobodilačka se borba nije mogla zaustaviti samo na tome da se protjera okupator iz zemlje. Ona je postupno, ali neizbježno, prerastala u socijalnu revoluciju, u revoluciju radničke klase i drugih eksploatiranih slojeva društva [...].²⁶²

Autor izjednačava NOB sa socijalističkom revolucijom na isti način kao što je to izraženo u referatu Josipa Broza Tita na Petom kongresu KPJ 1948. godine. Tijekom rata KPJ je stvorila vojsku i partizanske odrede i organizirala narodnu vlast, pa oslobodilačka borba pretvorila u klasni rat.²⁶³

Tema se još dodatno obrađuje u poglavlju *Specifičnosti jugoslavenske socijalističke revolucije i uvjeti uvođenja samoupravljanja*. Objašnjeni su uvjeti po kojima je revolucija u Jugoslaviji bila posebna naspram revolucija u drugim državama: povezanost proleterijske revolucije sa oslobodilačkom borbom protiv okupatora, što se promatra kao otežavajuća okolnost jer se „klasnim neprijateljima radničke klase u zemlji pridružio i okupator“²⁶⁴. Pozitivna strana je bila u tome što se pokazala „prava priroda buržoazije kao klase

²⁵⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 337.

²⁵⁹ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 18.

²⁶⁰ Ibid., 18.

²⁶¹ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 338.

²⁶² Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 19.

²⁶³ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 349.

²⁶⁴ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 23.

eksploatatora²⁶⁵. Revoluciju vodi Komunistička partija Jugoslavije, a sudjeluju „najšire mase“²⁶⁶ putem narodnooslobodilačkih odbora. Narodnooslobodilački odbori su bili važni jer su predstavljali pandan ulozi sovjeta u Oktobarskoj revoluciji.²⁶⁷ Autor u pristupu temi koristi tipične izraze za marksistička djela. Osim toga, naglašena je uloga potlačenih masa uz korištenje emocionalnih opisa, što je trebalo približiti tematiku učenicima na osobnoj razini.

Tema se razrađuje u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine u poglavlju *Program socijalističke revolucije*. Bilandžić daje uravnoteženiji prikaz. Kreće s objašnjenjem zašto se koncepcija proleterske revolucije koju zastupa Komunistička internacionala nije ostvarila prilikom osnutka KPJ 1919. godine. Zatim uspoređuje tijek socijalističke revolucije u Jugoslaviji s Oktobarskom revolucijom i ukazuje na brojne razlike koje ipak nisu izmijenile cilj: razaranje kapitalističkih odnosa i uspostavljanje socijalističkog društvenog uređenja. Autor također ističe da:

[...] Program revolucije – izražen krilaticama: „otvorena klasna borba proletarijata protiv buržoazije“, „eksproprijacija eksproprijatora“, „proleterska vlast“, „socijalizam“, „komunizam“ i dr. – nije bio javno propagiran u toku rata[...].²⁶⁸

Bilandžić govori da je postojao stanoviti raskorak između masa i revolucije, no zaključuje da je:

[...] Socijalistička revolucija u Jugoslaviji riješila i nacionalno pitanje kao ključni politički problem Kraljevine Jugoslavije. Nova jugoslavenska zajednica uređena je kao federacija historijskih jugoslavenskih zemalja [...].²⁶⁹

Ovaj citat pokazuje da je legitimacijska uloga navedene teme i dalje bila aktualna, unatoč promjenama u naraciji.

4.2.13. Socijalizam u Jugoslaviji 1945.-1950. godine

O razvoju i karakteristikama socijalizma u Jugoslaviji piše se u prvom izdanju udžbenika *Osnove marksizma* autora Nikole Matijevića i Nikole Kuvačića. Tema je obrađena u poglavlju *Različite koncepcije i putovi izgradnje socijalizma*. Riječ je o usporedbi jugoslavenskog socijalističkog razvoja sa drugim zemljama i navodi se kako je jedino Jugoslavija prevladala fazu državno-administrativnog upravljanja i koja prati razvoj

²⁶⁵ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 23.

²⁶⁶ Ibid., 23.

²⁶⁷ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 356.

²⁶⁸ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 56.

²⁶⁹ Ibid., 60.

proizvodnih snaga u razvoju društveno-ekonomskih odnosa. Kao period u kojem je bila prisutna prethodno spomenuta metoda upravljanja navodi se razdoblje 1945.-1950. godine. Tada su se pojavile razne devijacije, kao što su birokratizam i etatizam, a kako bi se one prevladale uvedeno je radničko samoupravljanje.²⁷⁰ Ova tema je imala dvostruku važnost. Prvo je bilo važno objasniti kako je socijalistički razvoj u Jugoslaviji ipak ostao uspješan iako uvjeti u zemlji, prema marksističkoj teoriji, nisu bili pogodni za provođenje revolucije. Prema Marxu je do razvoja revolucije trebalo doći u zemljama sa visoko razvijenim kapitalističkim odnosima (što je pretpostavljalo i visoki stupanj industrijalizacije), a glavna snaga u njezinu provođenju su trebali biti proleter, radnici. Jugoslavenska situacija nije zadovoljavala ni jedan od navedenih uvjeta, pa se govori o fazi državno-administrativnog upravljanja, kada se stvaraju navedeni uvjeti. Također, u navedenom razdoblju je vladao jaki sovjetski utjecaj, a raskidom odnosa sa socijalističkim blokom, Jugoslavija pronalazi vlastiti, ispravan put uvođenjem samoupravljanja. Ovu temu je važno promatrati iz kuta specifičnosti jugoslavenske situacije, odnosno zbog važnosti koju ona predstavlja u potvrđivanju jugoslavenskog samoupravnog socijalizma kao jedinog ispravnog i uspješnog puta u socijalizam.

Tema se ponovno obrađuje u udžbeniku *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine. Veljko Mratović je opisuje u poglavlju *Revolucionarni etatizam i tendencija birokratizacije*. Navedeni autor apologetski pristupa navedenoj temi i zato je njegov fokus na pojašnjenju razloga zbog kojih je uvedena takva vrsta upravljanja u Jugoslaviji:

[...] Društvo se, tako reći, organizira u cijelosti kroz državu i njezine organe, što cijelom sistemu udara pečat određene vrste etatizma ... on je rezultat objektivne situacije [...].²⁷¹

Također navodi da etatizam nastaje kao potreba za jačanjem ekonomske snage zemlje i širenja redova radničke klase. Činjenica koja se kod Kuvačića i Matijevića prešutno implicira je ovdje izrečena:

[...] Etatizmu je uz nabrojene objektivne okolnosti pogodovala još jedna, koja je bila i jak izvor birokratskih tendencija. To je bio snažan ideološki utjecaj Sovjetskog Saveza, prve zemlje socijalizma. Sve što se zbivalo u Sovjetskom Savezu, zbog velikog ugleda te zemlje u kojoj su oktobarska revolucija i V. I. Lenjin udarili temelje novih socijalističkih odnosa, primalo se nekritički i smatralo uzorom vrijednim oponašanja [...].²⁷²

²⁷⁰ Kuvačić, Matijević, *Osnove marksizma*, 140-141.

²⁷¹ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 26.

²⁷² Ibid., 27.

Razvoj Jugoslavije u razdoblju 1945.-1950. godine opisuje se u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine. Bilandžić opisuje temu u poglavlju *Povijesni uvjeti stvaranja državno-centralističkog sistema*. On se usredotočuje na opis okolnosti koje su dovele do specifičnosti jugoslavenskog razvoja između 1945.-1950. godine koje naziva „revolucionarnim etatizmom“. Bilandžić isto u zaključku ističe „zaslugu“ Sovjetskog Saveza:

[...] Na osnovi društvenih promjena izvršenih 1945–1948. godine očigledno je da je KPJ težila uspostavi tipa takozvanog državnog socijalizma. Kao i sve ostale marksističko-lenjinističke partije toga doba, i Komunistička partija Jugoslavije rukovodila se sovjetskim modelom u izgradnji socijalističkog društva [...].²⁷³

4.2.14. Sukob s Informbiroom

Tema se prvi puta spominje u drugom izdanju udžbenika *Osnove marksizma* Stjepana Haladina iz 1978. godine u poglavlju *Socijalizam*. Autor navodi da je Sovjetski Savez pokazivao tendencije za proširenjem apsolutnog centralizma i vlastite dominacije na sve socijalističke zemlje Europe. Ova tema služi kao argument za pokazivanje ispravnosti jugoslavenskog razvoja:

[...] Jugoslavija se energično oduprla takvoj namjeri i zbog toga je 1948. godine uslijedila poznata rezolucija Informbiroa ... Kao što je poznato, naša zemlja uspješno je svladala ovu veoma ozbiljnu krizu dosljedno nastavljajući svoju politiku samostalnosti i nemiješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja i izgrađujući vlastiti put samoupravnog socijalizma [...].²⁷⁴

Tema se detaljnije razrađuje u prvome izdanju udžbenika *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine. Veljko Mratović ima posebno poglavlje za navedenu temu pod nazivom *Sukob s Informbiroom i usmjeravanje prema radničkom samoupravljanju*. Autor opisuje razlike između Jugoslavije i drugih zemalja sovjetskog bloka i razloge raskida odnosa. Sljedeći citat pokazuje reakciju na sovjetske optužbe:

[...] Ali ni revolucionarno vodstvo socijalističke Jugoslavije, ni njezini narodi nisu ni htjeli, ni mogli prihvatiti prigovore koji su neistiniti i koji nisu služili revoluciji nego imperijalizmu koji je izvirao iz birokratiziranih društvenih odnosa i državne vlasti Sovjetskog Saveza, točnije Staljinova apsolutizma [...].²⁷⁵

²⁷³ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 69.

²⁷⁴ Haladin, *Osnove marksizma*, 2. izd., 94.

²⁷⁵ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 28.

Vidljivo je iz navedenog citata da se pretenzije Sovjetskog Saveza navode kao antirevolucionarni elementi u povijesti. To se potvrđuje i u sljedećem citatu:

[...] Sukob s Informbiroom bio je izazov, ali i poticaj da se ubrza ritam revolucionarnih promjena, da se u najvećoj mogućoj mjeri ostvare ideali revolucije. Jer samo takva zemlja, u kojoj odlučnu riječ ima – i to što neposrednije – radnička klasa i svi radni ljudi, mogla je i u tako nepovoljnim uvjetima uspješno razvijati revoluciju [...].²⁷⁶

Mratović koristi klasične marksističke izraze kao i Bilandžić u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine u kojem se također spominje sukob s Informbiroom. Tema se obrađuje u poglavlju *Izvorna koncepcija socijalističkog samoupravljanja*. Autor se usredotočio na opis razloga sukoba i jugoslavensku reakciju je tumačio ovako:

[...] Napad na Jugoslaviju 1948. doveo je KPJ pred prvo, logično pitanje: što su uzroci i korijeni hegemonističkog napada na Jugoslaviju? Polazeći od teze o sukladnosti vanjske i unutrašnje politike svake države KPJ je zaključila da napad na Jugoslaviju mora proizlaziti iz promijenjenih unutrašnjih odnosa u SSSR-u. Ocijenjeno je kako je nezamislivo da pravi komunisti lenjinisti jedne napadnu drugu socijalističku zemlju. Stoga mora da je u SSSR-u došlo do teških deformacija društvenih odnosa koje „proizvode“ hegemonističku vanjsku politiku [...].²⁷⁷

Ovdje je na djelu tumačenje o promjeni nadgradnje uzrokovano promjenom ekonomske baze, odnosno izmjena društvenih odnosa. Takvo tumačenje događaja se pripisuje KPJ, a to ukazuje da je upravo Partija razlučivala kontrarevolucionarne elemente, odnosno da je ona ostala na ispravnom, revolucionarnom smjeru.

4.2.15. Razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji

Samoupravljanje je činilo važan element višeslojne ideologije jugoslavenskih komunista od sredine 1950-ih godina. Isticanje ispravnosti zasebnog jugoslavenskog puta je postepeno zauzimalo mjesto koje je do sukoba s Informbiroom bilo posvećeno veličanju SSSR-a.²⁷⁸ Tema se prvi puta obrađuje u udžbeniku *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine. Veljko Mratović je obrađuje u poglavlju *Razlikovanje osnovnih etapa u razvitku samoupravljanja u Jugoslaviji*. Autor dijeli razvoj samoupravljanja u dvije osnovne faze: prva faza obuhvaća razdoblje od početka narodne revolucije do predaje

²⁷⁶ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 28-29.

²⁷⁷ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 74.

²⁷⁸ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 149-150.

tvornica na upravljanje radnicima 1950. godine. To je faza razvitka u kojoj je osnovni oblik organizacije društva etatistički. Druga faza počinje razvitkom radničkog samoupravljanja i dolazi do promjene osnove društvenog sustava, tj. počinje se razvijati društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Radnička klasa počinje neposredno odlučivati o organizaciji rada u organizacijama u kojima ostvaruje ulogu proizvođača i neposredno prisvajati proizvode rada. Navedena faza je opet podijeljena na nekoliko etapa. Mratović zaključuje:

[...] Udruženi je rad sad postao i nosilac funkcije proširene reprodukcije i autonoman u zadovoljavanju svojih potreba ... Makar država postoji i djeluje u ostvarivanju funkcija prijeko potrebnih za osiguranje diktature proletarijata, ona je u velikoj mjeri integrirana u sustav samoupravne organizacije društva, a nije samostalan činilac nad njime [...].²⁷⁹

Ukidanje države je, prema Marxu, bio nužan korak u ostvarivanju besklasnog društvenog poretka, jer je država, kao dio nadgradnje, služila višoj klasi u ostvarivanju njezinih interesa. U navedenom citatu se povezuje taj element marksističke teorije sa sistemom samoupravljanja.

Tema se opet obrađuje u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2* iz 1987. godine. Šesto poglavlje udžbenika pod nazivom *Izvorna koncepcija socijalističkog samoupravljanja* autora Dušana Bilandžića posvećena je povijesnom pregledu razvoja samoupravljanja. U detaljnom prikazu razvoja samoupravljanja opisom zakona i zakonskih članaka autor se poziva na govore Tita i Edvarda Kardelja, „vodećeg ideologa i teoretičara“²⁸⁰. Autor koristi izraze kao što su kontrarevolucionarni sistem, buržoazija, birokracija, etc.²⁸¹ On argumentira uvođenje samoupravljanja na sljedeći način:

[...] socijalni nosilac razvoja društva ne može biti država, kao što se ranije mislilo, već milijunske mase. To je bila reafirmacija Marxove teze da oslobođenje radničke klase može biti samo djelo te klase [...].²⁸²

Dakle, Bilandžić argumentira i pokazuje zašto je uvođenje samoupravljanja bila ispravna odluka i revolucionaran, napredan element, pozivajući se u tome na Marxa.

²⁷⁹ Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, 34.

²⁸⁰ Bilandžić, Kasapović, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, 76.

²⁸¹ Ibid., 76.

²⁸² Ibid., 77.

5. USPOREDBA PRIKAZIVANJA POVIJESNIH SADRŽAJA U UDŽBENICIMA ZA PREDMETE OSNOVE MARKSIZMA I TEORIJA I PRAKSA SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA S PRIKAZIMA U UDŽBENICIMA POVIJESTI

Usporedba udžbenika povijesti sa analiziranim udžbenicima iz prošlog poglavlja je važna jer pokazuje postoje li značajne razlike u interpretaciji određenih povijesnih sadržaja s obzirom na činjenicu da su analizirane udžbenike napisali ljudi koji su strukom bili filozofi i sociolozi, a udžbenike povijesti povjesničari. Ovo poglavlje neće dati analizu udžbenika povijesti u cijelosti, već samo onih tema koje se spominju u okviru predmeta Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma, kako bi bila moguća usporedna analiza.

Udžbenik povijesti za prvi razred usmjerenog obrazovanja obuhvaća razdoblje od prapovijesti do sredine 19. stoljeća. Napisao ga je Hrvoje Matković i prvo izdanje je objavljeno 1976. godine. Uvod donosi osnovne informacije o računanju vremena, a kao dio marksističke tradicije u njemu su se govori o proizvodnim snagama i odnosima. Proizvodni odnosi podijeljeni su na eksploatorske (robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam) i odnose uzajamne suradnje (prvobitna zajednica i socijalizam), a takva podjela nastala je prema shemi o razvoju društveno-ekonomskih formacija.²⁸³ Prva tema koja ima podudarni sadržaj s analizama u prethodnom poglavlju su okolnosti nastanka ropstva: „pojavom privatnog vlasništva i pojavom imovinske nejednakosti počelo je izrabljivanje čovjeka. Bili su to počeci ropstva“²⁸⁴, te početak klasnog društva. Važan je sljedeći citat:

[...] Ipak, u usporedbi s prvobitnom zajednicom, ono znači napredak u razvoju ljudskog društva, jer su u tom društvu proizvodne snage bile mnogo razvijenije [...].²⁸⁵

Dakle, naznaka o zastupanju sheme o smjeni društveno-ekonomskih formacija iz uvoda se potvrđuje u navedenom citatu u svom važnom elementu: usporedbom i procjenom naprednosti „više“, robovlasničke formacije.²⁸⁶ U prikazu teme nedostaju elementi koji su prisutni u udžbenicima *Osnove marksizma*, a to je naglašavanje teške pozicije robova, te utjecaj ekonomske baze na razvoj duhovne nadgradnje.

²⁸³ Hrvoje Matković, *Povijest 1: za I razred usmjerenog obrazovanja*, 11. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1986), 5-6. (Dalje: Matković, *Povijest 1*).

²⁸⁴ Ibid., 9.

²⁸⁵ Ibid., 13.

²⁸⁶ Ibid., 21.

Sljedeće poglavlje bavi se tematikom religije, ali njegov opseg obuhvaća razvoj prvih religijskih shvaćanja, grčke i rimske mitologije te završava pojavom i značajkama kršćanstva. Poglavlje govori o ideji jednakosti, te stvaranju kršćanskih komuna, iako se ne naglašava kako ti elementi predstavljaju napredne karakteristike ovog pokreta²⁸⁷. U udžbenicima *Osnove marksizma* koji spominju navedenu temu se izričito naglašavaju navedeni elementi (ideja jednakosti i stvaranje komuna) i njihova naprednost u razvoju povijesti. S druge strane, u udžbeniku povijesti Hrvoja Matkovića nema negativne karakterizacije Crkve koja je prisutna u udžbenicima *Osnove marksizma*. Prvi dio poglavlja o srednjem vijeku govori o obilježjima proizvodnje i proizvodnih odnosa.²⁸⁸ Crkva se spominje u kontekstu krupnog feudalnog posjednika i naglašena je njezina važnost u učvršćenju vlasti vladara²⁸⁹, tako da se uloga Crkve u klasnoj borbi posredno naglašava. Takav pristup ulozi Crkve u feudalnom poretku imao je udžbenik *Osnove marksizma* Stjepana Haladina. U udžbeniku Hrvoja Matkovića se tek u opisu hereza počinju koristiti pojmovi i opisi svojstveni marksističkoj teoriji i autor ih opisuje kao vrstu pokreta koji su „izraz otpora feudalnom uređenju“,²⁹⁰ a samim time i Crkvi. Takva interpretacija služi isticanju naprednih elemenata u povijesti. U udžbenicima *Osnove marksizma* se hereze ne spominju.

U poglavlju o industrijskoj revoluciji naglašava se klasna borba, tako što se opisuju izrabljivačke radnje vlasnika sredstava za proizvodnju ili izrabljivani položaj radnika: „nastavio [se] proces pogoršavanja položaja seljaka“,²⁹¹ „pojačanom eksploatacijom feudalci su nastojali iznuditi od seljaka što više novca ili proizvoda“,²⁹² „pojava tvornica donijela je sa sobom i veću bijedu najamnih radnika“²⁹³ „prijašnje suprotnosti između buržoazije i feudalaca zamijenjene su klasnom borbom između buržoazije i proletarijata“,²⁹⁴ „buržoazija je još uvijek razvijala proizvodne snage u velikim razmjerima i zato je mogla uspješno suzbijati borbu sve brojnijeg proletarijata“²⁹⁵. Udžbenici *Osnove marksizma* Kuvačića i Matijevića i *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma* Veljka Mratovića također naglašavaju težak položaj radništva u temi koja opisuje povijest radničkog pokreta, te antagonističke interese klase.

²⁸⁷ Matković, *Povijest 1*, 30.

²⁸⁸ Ibid., 59-67.

²⁸⁹ Ibid., 59-62.

²⁹⁰ Ibid., 88.

²⁹¹ Ibid., 158.

²⁹² Ibid., 158.

²⁹³ Ibid., 159.

²⁹⁴ Ibid., 161.

²⁹⁵ Ibid., 164.

Klasični marksistički izrazi ostaju prisutni i u sljedećem poglavlju: *Buržoaskе revolucije i pojava modernih nacija*²⁹⁶. Ekonomski faktor određen je kao glavni uzrok provođenja revolucije, odnosno sputavanje daljnjeg razvoja načina proizvodnje postojećim društvenim odnosima, tj. feudalnim odnosima. „Buržoaskе revolucije uništavaju feudalne odnose u društvu i proizvodnji i razvijaju nove, buržoasko-kapitalističke odnose“²⁹⁷. Unutar poglavlja opisuje se revolucija iz 1688. godine. U udžbenicima *Osnove marksizma* iz 1974. godine (Kuvačić i Matijević), te izdanju iz 1976. godine (Haladin) tema se koristila kako bi se opisao nastanak empirizma i racionalizma kao duhovne nadgradnje koja nastaje kao rezultat promjena u ekonomskoj bazi. U sljedećim izdanjima Haladinovog udžbenika je tema izbačena iz sadržaja, a u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* se revolucija opisuje u svojstvu prikaza jačanja kapitalizma. Sličnost sa udžbenikom Hrvoja Matkovića je u korištenju specifičnih izraza historijskog materijalizma.

U okviru poglavlja spominje se prosvjetiteljstvo koje vode „školovani ljudi iz redova buržoazije“²⁹⁸, nazvani „ideolozima buržoazije.“²⁹⁹ Time se potvrđuje Marxova teorija iz *Njemačke ideologije* o ideologiji kao mislima vladajuće klase, koja je uvijek vlasnik, kako materijalnih tako i duhovnih, sredstava za proizvodnju. Tumačenje udžbenika povijesti je jednako kao tumačenje udžbenika *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4*, a ima sličnosti i sa tumačenjem u udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*. Prosvjetiteljstvo se promatra iz perspektive idejne pripreme društvenoj revoluciji i kao naprednom elementu u povijesti.

Dio istog poglavlja čini tema Francuske revolucije. Matković koristi termine iz okvira historijskog materijalizma: buržoazija, kapitalistička privreda,³⁰⁰ kontrarevolucionarne pobune.³⁰¹ Naglašena je teška pozicija nižih slojeva, iako se ne koriste emocionalni izrazi kao kod Kuvačića i Matijevića. Analizirani udžbenici kao i udžbenik Hrvoja Matkovića sadrže opis klasne borbe, kao i osudu djelatnosti viših slojeva.

Poglavlje *Radnički pokret i socijalistička misao*³⁰² obuhvaća teme o čartističkom pokretu i Pariškoj komuni, a neki elementi marksističke interpretacije prisutni su samo kod

²⁹⁶ Matković, *Povijest 1*, 165-182.

²⁹⁷ Ibid., 165.

²⁹⁸ Ibid., 166.

²⁹⁹ Ibid., 166.

³⁰⁰ Ibid., 170.

³⁰¹ Ibid., 173.

³⁰² Ibid., 191-200.

potonje teme: osuda djelatnosti „buržoaske vlade“³⁰³ koja je „poduzela sve da se nagodi s neprijateljem“³⁰⁴ (pri opisu sklapanja francusko-pruskog mira 1871. godine). Uz poglavlje je priložena slika koja prikazuje „streljanje komunara“³⁰⁵ uz koju tekst navodi da „buržoaska vojska nije štedjela ni žene ni djecu – takva je bila osveta buržoazije“³⁰⁶. Osuda određenih društvenih slojeva trebala je pokazati i izazvati kod čitatelja (učenika) naklonost prema naprednim snagama u povijesti. U udžbeniku Hrvoja Matkovića naglasak je stavljen na klasni element i potlačenost nižih slojeva, ali nema spomena samoupravljanju. U udžbenicima Veljka Mratovića i Dušana Bilandžića se Komuna spominje zbog njezine važnosti kao prvog povijesnog primjera u uvođenju samoupravljanja.

Udžbenik povijesti za drugi razred obuhvaća razdoblje od Početka prvog svjetskog rata do 1984. godine. Napisali su ga Tomo Čubelić i Dragutin Pavličević i prvo izdanje je objavljeno 1976. godine. Prva relevantna tema su zbivanja u Oktobarskoj revoluciji. Boljševička djela se veličaju, ali najviše se ističe Lenjinova uloga „koji je svojom dalekovidnom i stvaralačkom mišlju, političkim instinktom, radnom energijom i organizacijskom sposobnošću nadmašio svoje suborce.“³⁰⁷ On je organizirao socijalističku ljevicu koja je vodila pretvaranje imperijalističkog rata u građanski. U usporedbi s udžbenicima *Osnove marksizma* i *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, u ovome udžbeniku se velika pažnja daje Lenjinovoj ulozi u provođenju revolucije. Za razliku od Staljina, Lenjin je prikazan kao vrlo pozitivna ličnost. Značenje Oktobarske revolucije je u tome što označava početak novog doba jer „od tada u svijetu pored kapitalističkog postoji socijalističko društveno uređenje.“³⁰⁸ Navedena je značajna uloga „pripadnika naših naroda“³⁰⁹ u provođenju revolucije, među kojima se nalazi i Josip Broz Tito. Karakterizacijom i opisom Lenjinove djelatnosti u ovome dijelu postavljena je paradigma koja će se kasnije koristiti u opisu Tita. Time se naglašava povijesni kontinuitet i progresivnost jugoslavenske revolucije, s kojom se povlači paralela u opisivanju jer se koristi jednaki pojmovni opus. To se posve razlikuje od važnosti koja je naglašena u udžbenicima Veljka Mratovića i Dušana Bilandžića. Kod navedenih autora fokus je stavljen na opis uloge sovjeta u toku revolucije.

³⁰³ Matković, *Povijest 1*, 198.

³⁰⁴ Ibid., 198.

³⁰⁵ Ibid., 199.

³⁰⁶ Ibid., 199.

³⁰⁷ Tomo Čubelić, Dragutin Pavličević, *Povijest 2: udžbenik za srednje škole*, 10. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1983), 25. (Dalje: Čubelić, Pavličević, *Povijest 2*).

³⁰⁸ Ibid., 28.

³⁰⁹ Ibid., 28.

Sljedeća je važna tema stanje u SSSR-u u razdoblju Staljinove vladavine. To uključuje i karakterizaciju Staljina koja je jednako negativna kao i u analiziranim udžbenicima:

[...] Jedna od velikih unutrašnjih slabosti SSSR-a i boljševičke partije bio je kult osobne vlasti i samodržavlja koji je uveo Staljin. Od 1936. do 1939. Staljin je uveo progone, zatvaranja i likvidiranja najistaknutijih sovjetskih rukovodioca i generala. Bile su to Staljinove čistke u kojima su stradali tisuće nevinih ljudi [...].³¹⁰

Opis formiranja i rada KPJ cilja na pokazivanje njezine progresivne uloge i svrstavanje u napredne elemente povijesti. Primjer tome je opis stvaranja Narodne (Antifašističke) fronte za koju „treba istaknuti da je Komunistička partija Jugoslavije donijela te zaključke prije VII. kongresa Kominterne o borbi protiv fašističke opasnosti.“³¹¹ Prisutna je upotreba emocionalno nabijenog rječnika, a pristup Titovoj ulozi u ratu jednak je kao što je bio kod opisa Lenjinove uloge: „Tito je osposobio Partiju za izvršavanje svih revolucionarnih zadataka u Jugoslaviji.“³¹² Pristup ulozi KPJ i NOB-a u ratu jednak je udžbeniku *Teorije i prakse samoupravnog socijalizma* iz 1976. godine autora Veljke Mratovića: „unatoč razbijanju Jugoslavije umjetnim granicama, kapitulacija buržoaske vlade i njezinih stranaka, KPJ, SKOJ, antifašisti i pravi rodoljubi nisu kapitulirali, nisu izgubili nadu, klasnu i nacionalnu svijest, već su u tim prijelomnim i teškim časovima pokazali hrabrost i odlučnost“³¹³. Dalje: „Tako je pod vodstvom KPJ počela herojska borba naroda Jugoslavije, koja će se od partizanske borbe postupno pretvoriti u veliki rat za oslobođenje i provođenje socijalističke revolucije“³¹⁴. Korištenje emocionalnih i glorifikacijskih izraza u opisivanju trebalo je i u udžbeniku Hrvoja Matkovića služiti kako bi se tematika približila učenicima na osobnoj razini.

Sukob sa Informbiroom 1948. godine ostao je na razini spomena, jer se spominje tek jednom rečenicom u poglavlju *Odnosi između socijalističkih država*, bez ikakvih dodatnih pojašnjenja o uzrocima i posljedicama sukoba, kao što je bio slučaj sa udžbenicima *Osnove marksizma* i *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*. Opis razvoja samoupravljanja donosi detaljan pregled zakona i promjena koje su predstavljale značajne korake. Tema je na jednaki način obrađena u udžbenicima Veljka Mratovića i Dušana Bilandžića. Događaji vezani uz napetosti 1971. godine se ne spominju.

³¹⁰ Čubelić, Pavličević, *Povijest 2*, 63-64.

³¹¹ Ibid., 101.

³¹² Ibid., 103.

³¹³ Ibid., 132.

³¹⁴ Ibid., 145.

ZAKLJUČAK

Predmeti Osnove marksizma i Teorija i praksa samoupravnog socijalizma uvedeni su zbog potrebe za marksističkim usmjerenjem novih generacija. Iako se reforma počela pripremati već 1960-ih godina, njezino je uvođenje 1974. bila posljedica događaja vezanih uz val liberalizacije politike prethodnog desetljeća. Marksističko usmjerenje učenika se pokušavalo ostvariti i ranijih godina uvođenjem različitih predmeta kao što su bili predmeti Društveno i državno uređenje FNRJ, Sociologija i Osnove ekonomije socijalizma, ali i posredstvom nastave povijesti. Studentske demonstracije su pokazale da je važno učenicima, budućim radnicima, argumentirati i dokazati ispravnost jugoslavenskog razvoja, ali ih i usmjeravati u misaonom razvoju. Zato je bila važna argumentacija u dokazivanju, a veliki dio te argumentacije činili su povijesni sadržaji.

Drugo i treće poglavlje ovog rada pokazali su izvor i smjerove historiografije koja se razvijala pod utjecajem marksističke teorije. Iako se zbog političkog sustava pretpostavlja da je hrvatska historiografija bila dijelom razvoja tipičnog za sovjetski blok, takva hipoteza nema dovoljno dokaza. Posebno je važno razlikovati interpretacije nadahnute marksističkom teorijom od vulgarno-marksističkih interpretacija koje su za historiografsku struku predstavljale prijetnju nametnuvši koncepte ekonomskog determinizma, teleološkog shvaćanja povijesti, etc. Marksistički vođene interpretacije su rezultirale kvalitetnim dostignućima u historiografiji, ali se pri tome nije upotrebljavao jedan zacrtani okvir interpretacije, već se radilo o individualnoj primjeni teorije marksizma u tek nekim (često različitim) aspektima. Također je važno razdvojiti interpretaciju od puke upotrebe terminološkog rječnika marksizma, odnosno procjena o utjecaju marksizma se ne smije isključivo temeljiti na čestoj upotrebi određenih termina karakterističnih za djela Karla Marxa i Friedricha Engelsa.

Nakon predstavljene analize udžbenika može se zaključiti da je prvi udžbenik „Osnove marksizma“ Nikole Kuvačića i Nikole Matijevića predstavljao vulgarno-marksističku interpretaciju povijesti. Prvo izdanje je objavljeno 1974. godine, odnosno iste godine kada se reforma počela provoditi i nastupilo je uvođenje predmeta Osnove marksizm. Brojni koncepti koje se može izdvojiti u povijesnom sadržaju su produkt postavljenih teza iz djela *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu*. Znakovito je da udžbenik nije doživio daljnja izdanja, odnosno u upotrebi ga je zamijenio udžbenik Stjepana Haladina već 1976. godine. On ostaje u upotrebi u različitim izdanjima do spajanja predmeta u jedan pod nazivom Marksizam i socijalističko samoupravljanje. Haladin predstavlja blažu interpretaciju povijesti u odnosu na

pristup koji zauzimaju Kuvačić i Matijević. Stjepan Haladin primjenjuje određene elemente vulgarno-marksističke interpretacije, ali emocionalni naboj njegovog vokabulara je uravnoteženiji. Za razliku od Haladina, Veljko Mratović najviše koristi emocionalne izraze u svrhu glorificiranja, kako bi dokazao prvenstveno ispravnost svih koraka jugoslavenskog razvoja. U njegovom sadržaju je više očit utjecaj drugih elemenata ideologije jugoslavenskih komunista, osim marksističke teorije, koje dokazuje određenim dijelovima marksističke teorije. Povijesne odluke jugoslavenskih komunista se argumentiraju postavkama djela Marxa, Engelsa i Lenjina. Na isti način postupa Dušan Bilandžić u udžbeniku „Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2“, no on ipak otkriva više elemenata koji su u prethodnim udžbenicima bili izostavljeni. Primjer tome je kritika sovjetskog razvoja socijalizma u kojoj on daje i razloge za brojne negativnosti koje se javljaju tijekom Staljinove vladavine. Udžbenici *Marksizam i socijalističko samoupravljanje* za prvi, treći i četvrti razred ne posvećuju puno prostora povijesnim sadržajima. U dijelovima u kojima se ipak pojavljuju povijesne teme nema vulgarno-marksističke interpretacije, već se čak i kritiziraju neki njezini elementi (smjena društveno-ekonomskih formacija) kao neispravni. Dakle, može se uočiti postupna promjena načina pisanja udžbenika prema uravnoteženom pristupu povijesnim sadržajima.

Analiza i usporedba udžbenika za povijest sa udžbenicima o marksizmu i teoriji samoupravljanja pokazuje da su sve teme koje su bile važne za marksističko poučavanje učenika i upoznavanje sa samoupravljanjem bile obrađene i u udžbenicima povijesti. No, interpretacija sociologa i filozofa u udžbenicima marksizma se razlikuje od interpretacije povjesničara u udžbenicima povijesti. Iako su obje interpretacije uključivale neke (najčešće različite) elemente marksističke teorije u obradi istih tema, ne radi se o jednakim interpretacijama. Jedina poveznica između interpretacije povjesničara, filozofa i sociologa je bila u upotrebi nekih specifičnih termina, a to ne znači ujedno i jednaku interpretaciju. Primarni cilj udžbenika povijesti bio je prikaz razvoja povijesti u kojemu su naglašeni određeni elementi – klasna borba, ekonomska analiza, osuda djelatnosti određenih grupa, itd. – iako elementi nisu prisutni u svakoj temi istovremeno. Udžbenici *Osnove marksizma*, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, te *Marksizam i socijalističko samoupravljanje* koriste povijesne sadržaje u funkciji argumentacije određenih teza – prikaz povijesnih primjera samoupravljanja, razvoj marksističke teorije, itd. U skladu s takvim ciljem se koriste i tek određeni aspekti svih tema i koliko su teme bile prigodne u učvršćivanju argumentacije, toliko im se pridavalo i prostora u udžbenicima.

Dakle, povijesni sadržaji predstavljali su glavno sredstvo u dokazivanju određenih elemenata marksističke teorije, njezina razvoja i ispravnosti. To je bilo sukladno cilju predmeta Osnove marksizma, koji je učenike trebao uvjeriti u ispravnost marksističke teorije i navesti ih da prihvate marksistički okvir kao vlastiti svjetonazor. Radilo se o svrsishodnoj upotrebi povijesti. Istovjetno se povijesnim sadržajima pristupalo u udžbenicima *Teorije i prakse samoupravnog socijalizma*. Cilj je bio dokazati ispravnost zasebnog jugoslavenskog razvoja putem samoupravljanja, pa je zato bilo važnije tražiti slične povijesne primjere i dati objašnjenje zašto su bili neuspješni, odnosno dokazati da je samoupravljanje u Jugoslaviji prvi uspješni primjer takvog razvoja. U udžbenicima *Osnove marksizma* marksistička teorija je imala više utjecaja na izbor povijesnih sadržaja nego u udžbenicima *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, jer je potonji predmet bio orijentiran oko određenih, specifičnih elemenata jugoslavenske situacije koji nisu imali poveznica sa marksizmom, već su bili posljedica i rezultat jedinstvenih povijesnih okolnosti. Nakon spajanja dvaju predmeta i nastanka udžbenika *Marksizam i socijalističko samoupravljanje* u drugoj polovici osamdesetih godina 20. stoljeća opseg povijesnih sadržaja se smanjuje kao rezultat promjene koncepta udžbenika. Tada se počinje primjenjivati drugačija argumentacija – navođenje tekstova iz različitih djela, ilustracije, primjeri iz svakodnevnog života. Jedina izminka takvom pristupu predstavlja udžbenik *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, koji primjenjuje jednaku argumentaciju kao i djelo Veljka Mratovića, iako naracija autora i udžbenika postaje uravnoteženija.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Bilandžić, Dušan. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- _____. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- _____. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*. 3. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Burger, Hotimir i Boris Kalin. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 4*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Čubelić, Tomo i Dragutin Pavličević. *Povijest 2 : udžbenik za srednje škole*. 10. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Haladin, Stjepan. *Osnove marksizma: za srednje škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- _____. *Osnove marksizma: za srednje škole*. 2 izd. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- _____. *Osnove marksizma: za srednje škole*. 3. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- _____. *Osnove marksizma: za usmjereno obrazovanje*. 4 izd. Zagreb: Školska knjiga, 1983.
- _____. *Osnove marksizma: za usmjereno obrazovanje*. 5 izd. Zagreb: Školska knjiga, 1984.
- Katunarić, Vjeran. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- _____. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 3*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Kuvačić, Nikola i Nikola Matijević. *Osnove marksizma : prema nastavnom planu za srednje škole*. Šibenik: Štampa, 1974.
- „Marksizam i socijalističko samoupravljanje“. *Vjesnik* (1984), br. 15: 23-29.
- Matković, Hrvoje. *Povijest 1: udžbenik za usmjereno obrazovanje*. 11. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- Mratović, Veljko. *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma: udžbenik za srednje škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.

- Mratović, Veljko. *Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja : udžbenik za usmjereno obrazovanje*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1981.
- Mratović, Veljko. *Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja: udžbenik za usmjereno obrazovanje*. 3. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- _____. *Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja: udžbenik za usmjereno obrazovanje*. 4. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1983.
- _____. *Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja : udžbenik za usmjereno obrazovanje*. 5. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1984.
- „Osnove nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj“.
Prosvjetni vjesnik. Službeni organ Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske 26 (1973): 152-183.
- „Raspored zajedničkih programskih osnova i drugih općih sadržaja u obrazovnim programima za stjecanje III i IV stupnja stručne sprema“. *Vjesnik* (1983), br. 7: 3-5.
- „Rezolucija Savezne skupštine o razvoju odgoja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi“.
Pedagoški rad 25 (1970), br. 7-8: 325 – 341.
- Uzelac, Maja, et al. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*. Zagreb : Školska knjiga, 1986.
- _____. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*. 2 izd. Zagreb : Školska knjiga, 1988.
- _____. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1*. 3 izd. Zagreb : Školska knjiga, 1989.
- Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja Socijalističke Republike Hrvatske. *Osnove nastavnog plana i programa za srednjoškolsko obrazovanje u SR Hrvatskoj*. Zagreb: Školska knjiga, 1974.

Literatura

- Berger, Peter L. i Thomas Luckmann. *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Preveo Srđan Dvornik. Zagreb: Naprijed, 1992.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- „Bilandžić, Dušan“, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 26. IX. 2015., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1945> .
- Braisach, Ernst. *Historiography: Ancient, Medieval & Modern*. 3.izd. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2007.

- „Burger, Hotimir“, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/nastavnici/hotimir-burger/> .
- „Dvornik, Srđan“, Fraktura, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.fraktura.hr/autori.aspx?autor=149> .
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding; Novi Liber, 2008.
- Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. 2. izd. Zagreb: Novi liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2001.
- _____. *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*. 2. izd. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- Haladin, Stjepan. „Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja“. U: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, uredio Vladimir Podrebarac, 129-137. Zagreb: Biblioteka centra, 1973.
- „Haladin, Stjepan“, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 26. IX. 2015., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7130> .
- Hobsbawm, Eric. *O istoriji*. Preveo Mašan Bogdanovski. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Hughes-Warrington, Marnie. *Fifty Key Thinkers on History*. London; New York: Routledge, 2000.
- „Janda, Dubravka“, pristup ostvaren 18. VI. 2015., https://en.wikipedia.org/wiki/User:Rpezer/Dubravka_Janda .
- Janković, Branimir. „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2015.
- _____. „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine“. U: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, uredio Damir Agičić, 133-146. Zagreb: FF pres [i. e.] Filozofski fakultet; Društvo za hrvatsku povjesnicu; Doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
- „Kalin, Boris“, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.geoagora.org/kalin-boris/> .
- „Kasapović, Mirjana“, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <https://tkojetko.irb.hr/znanstvenikDetalji.php?sifznan=3439&podaci=biografija> .
- „Katunarić, Vjeran“, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <https://tkojetko.irb.hr/znanstvenikDetalji.php?sifznan=3439&podaci=biografija> .

Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o., 2012.

_____. *Hrvatsko proljeće u Sisku*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

_____. „Rad Povijesnog društva Hrvatske na izobrazbi nastavnika kao odraz nove jugoslavenske politike povijesti“. U: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, uredio Damir Agičić, 146-172. Zagreb: FF pres [i. e.] Filozofski fakultet; Društvo za hrvatsku povjesnicu; Doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012.

Lambert, Peter i Phillipp Schofield, ur. *Making History. An introduction to the history and practices of a discipline*. London; New York: Routledge, 2004.

Marx, Karl i Friedrich Engels. *Komunistički manifest*. Preveo Nikica Mihaljević. Zagreb: Naklada Pavičić, 2010.

_____. *O historijskom materijalizmu. Izbor tekstova*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

_____. „Njemačka ideologija“. U: *Rani radovi: izbor*, uredio Stanko Bošnjak, 337-401. Zagreb: Naprijed, 1961.

„Mratović, Veljko“, *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42199>.

Munivrana-Hrženjak, Slobodanka. „Politički faktor i usmjereno obrazovanje (na primjeru SR Hrvatske)“. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 1991.

Najbar-Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960*. Zagreb: Ibis grafika, 2013.

Ogrizović, Mihajlo. „Neki pedagoški aspekti marksističkog obrazovanja i odgoja učenika u našoj školi“. U: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, uredio Vladimir Podrebarac, 117-123. Zagreb: Biblioteka centra, 1973.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918-1992. Nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

Podrebarac, Vladimir. „Predgovor“. U: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, uredio Vladimir Podrebarac, 7-13. Zagreb: Biblioteka centra, 1973.

Puhovski, Žarko. *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: RS SOH; Školska knjiga, 1990.

Pušić, Bruno. „Recenzije: Tomislav Reškovac: Filozofija: udžbenik filozofije za 4. razred gimnazije“. *Prologomena* 10 (2011), br. 1: 133-137, pristup ostvaren 18. VI. 2015., file:///C:/Users/Student/Downloads/Prologomena_10_1_2011_Recenzije_Pusic_pdf.

Šuvar, Stipe. *Vizija i stvarnost u socijalističkom preobražaju obrazovanja*. Osijek: Pedagoški fakultet u Osijeku, 1982.

„Uzelac, Maja“, Networking European Citizenship Education, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <file:///C:/Users/Student/Downloads/39QUSJ.pdf> .

„Veljak, Lino“, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pristup ostvaren 18. VI. 2015., <http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/nastavnici/lino-veljak/> .

Vranicki, Predrag. *Filozofija historije: od antike do kraja devetnaestoga stoljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2001.

Vrcan, Srđan. „Marksizam i suvremena omladina“. U: *Marksizam i marksističko obrazovanje danas*, uredio Vladimir Podrebarac, 69-91. Zagreb: Biblioteka centra, 1973.

Žunec, Ozren. *Suvremena filozofija*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.